

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

əlyazması haqqında

Nəsrullayev Pərviz Nemət oğlu

(Magistrantin A.S.A)

**“Müasir şəraitdə sosial-iqtisadi inkişafda dövlət büdcəsinin rolunun
artırılmasında maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı : 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər :

i.e.d. professor M.X. Həsənlı

Magistr proqramının rəhbəri:

UNEC fəxri prof.A.M.Kərimov

Kafedra müdiri:

i.e.d. professor Ə.Ə. Ələkbərov

Bakı - 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları.....	6
1.1. Büdcə münasibətlərinin formalaşması və inkişafı nəzəriyyələrinin təkamülü.....	6
1.2. Dövlət büdcəsinin formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri.....	11
1.3. Dövlət büdcəsinin makroiqtisadi məqsədləri və reallaşma mexanizmi.....	17
FƏSİL 2. Azərbaycanada dövlət büdcəsinin tədqiqi və maliyyə nəzarətinin müasir durumu.....	26
2.1. Müasir şəraitdə Azərbaycanada büdcə daxilolmalarının statistikasını və sosial-iqtisadi inkişafda rolu.....	26
2.2. Azərbaycanada dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təhlili.....	38
2.3. Maliyyə nəzarətinin dövlət büdcəsinin artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi.....	47
FƏSİL 3. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri və onun artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri.....	53
3.1. Azərbaycanada dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkilinin proqnozlaşdırılması.....	53
3.2. Dövlət büdcəsinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi.....	57
3.3. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda rolunun artırılması istiqamətləri.....	66
NƏTİCƏ.....	76
ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.....	80
P E 3 İ O M E	
S U M M A R Y	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən və müasir iqtisadi sistemə, bazar iqtisadiyyatına daxil olduqdan sonra yeni iqtisadi islahatlar qəbul olunmuş, iqtisadiyyatın bütün sektorlarında olduğu kimi birinci maliyyə planı olan dövlət büdcəsi yenidən hazırlanmışdır. Bildiyimiz kimi Azərbaycan gənc bir ölkə olduğundan, bu baxımdan yuxarıda qeyd olunan sahələrdə daim təkmilləşməyə, həmçinin, bu sahələr üzərində ciddi nəzarət sisteminin qurulması zərurəti yaranır. Buna görə də belə düşünürəm ki, dissertasiya işimin mövzusu indiki dövr üçün çox aktual məsələ olmaqla yaxın zamanlarda da respublikamızda ehtiyac duyulan iqtisadi məsələlərdən biri olmaqla daim gündəmdə olacaqdır. Dövlət büdcəsi iqtisadi terminindən danışarkən ilk öncə onun hansı mənbələr hesabına formalaşması, vəsaitlərinin hansı istiqamətlərdə xərclənməsi haqqında danışmaq qeyri-mümkündür. Büdcə daxilolmaları ilə xaricolmaları arasındakı nisbət nə qədər mükəmməl olarsa dövlət bir o qədər güclü inkişaf tempinə sahib olar. İstənilən dövlətin iqtisadi gücü büdcənin formalaşdırılmasında özünü göstərir. Buna görə də büdcənin proqnozlaşdırılması, eləcə də ondan istifadə zamanı onun üzərində aparılan maliyyə nəzarəti, büdcədən yayınma hallarının önənlənməsi və büdcə daxilolmaları və xaricolmalarının qanunvericiliklə tənzimlənərək faydalı və düzgün istifadəsi bütün dövlətlər üçün çox mühim problemlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti kimi dövlət büdcəsi üzərində maliyyə nəzarəti sisteminin yenidən qurulması üçün maliyyə nəzarəti orqanları və maliyyə subyektləri arasındakı maliyyə-büdcə münasibətlərinin qarşılaşması çıxış edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsindən rəşional istifadəsi sisteminin və dövlət büdcəsindən istifadə zamanı yerinə yetirilən maliyyə nəzarətinin təşkil olunmasıdır.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işimdə əsas məqsəd kimi mövzunun əhatə dairəsində müasir dövrdə olan qabaqcıl problemləri ön plana

çəkmək və onların həll yollarını göstərmək olmuşdur. Tədqiqatımın əsas vəzifələri kimi aşağıdakıları nəzərdə tutmuşam:

-maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin qiymətləndirmək və onların analitik təhlillər aparmaq;

-müasir dövəmdə nəzarət sisteminin və formalaşma prinsiplərinin, şərtlərinin və rolunun nəzəri olaraq elmi yollarla araşdırılma və bu baxımdan təklif və tövsiyələr hazırlamaq.

Tədqiqatın işlənməsi üçün informasiya bazası kimi ayrı-ayrı ədəbiyyatlardan, o cümlədən mövzuya aid iqtisad elminin klassiklərinin, müxtəlif milli və xarici alimlərin işlərindən, başqa ölkələrin təcrübələrindən, “Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin icrası” haqqında qanunlardan, Maliyyə Nazirliyinin buna müvafiq tərtib etdiyi hesabatlardan, büdcə sistemə aid normativ-hüquqi aktlar və ədəbiyyat siyahısında qeyd etdiyim digər önəmli vəsaitlərə, həmçinin də internet resurslarından yararlanaraq səmərəli iş metodologiyası yönündə informasiya bazasına istinad olunmuşdur.

Tədqiqatda elmi yenilik kimi aşağıda qeyd olunanları göstərmək olar:

- dövlət büdcəsinə maliyyə nəzarətinin təsirinin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmişdir;

- büdcə layihələri qəbul olunarkən nəzarət proseduru təhlil edilmişdir.

- dövlət büdcəsinə vəsaitlərin dəqiq və vaxtında daxil edilməsinin təmin edilməsi;

- büdcə vəsaitlərinin elastik manevr edilməsini təmin edilməsi;

- Dövlət büdcəsindən istifadə zamanı, onun artırılması yönündə maliyyə nəzarəti aparılmasına və büdcənin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinə dair təkliflər hazırlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Tərtib etdiyim magistr dissertasiyam girişdən, üç fəsildən, nəticədən, ədəbiyyat siyahısı və rus və ingilis dillərində xülasədən ibarət olaraq 83 səhifə həcmində tərtib olunmuşdur. Birinci fəsil büdcə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarına, dövlət büdcəsinin mahiyyəti, onun makroicisadi məqsədlərinə və reallaşma mexanizminə həsr olunmuşdur. İkinci fəsildə ölkəmizdə dövlət büdcəsinin tədqiqi və maliyyə nəzarətinin mövcud durumunun təhlilindən danışılmışdır. Beləliklə, bu fəsildə müasir şəraitdə büdcə statistikaları, büdcənin icra olunmasına nəzarəti reallaşdıran orqanların fəaliyyətinin təhlili, onların vəzifə funksiyaları və aparılan maliyyə nəzarətinin büdcənin artırılmasındakı rolundan danışılır. Son fəsildə isə sosial-iqtisadi inkişafda dövlət büdcəsinin əhəmiyyəti və onun rolunun artırılması istiqamətində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi nəzərdən keçirilmişdir. Dissertasiya işinin yekununda Nəticə və təkliflər qeyd edilmiş, istifadə olunmuş ədəbiyyatlar göstərilmişdir.

FƏSİL 1. Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Büdcə münasibətlərinin formalaşması və inkişafı nəzəriyyələrinin təkamülü

Dövlətlərin maliyyə-kredit sisteminin təşkil olunmasında büdcə münasibətləri mühüm rola malikdir. Büdcə münasibətləri dedikdə, iqtisadi əlaqələrə və hüquq normalar ilə nəzərdə tutulmuş bütün səviyyəli büdcələrarası münasibətlər aid edilir. Büdcə münasibətlərini vahid sistem şəklində birləşdirən büdcə sisteminin təşkil olunması və onun quruluş prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi büdcə quruluşunu təmsil edir. Müxtəlif ölkələrin büdcə quruluşları onların dövlət quruluşu, müvafiq ərazi-inzibati bölgüsü, milli iqtisadiyyatlarının inkişaf dərəcəsi və onun struktur elementlərindən asılı olaraq fərqlənir. Büdcə münasibətlərinin formalaşması zamanı yaranmış büdcə sistemi ortaya müəyyən prinsipləri çıxarır. Xarici ölkələrin özlərinə məxsus büdcə sistemləri aşağıdakı ümumi prinsiplər üzərində yaradılır:

- büdcənin müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul olunan akt şəklində rəsmiləşdirilməsi
- vahidlik
- tamlıq
- kütləvi xərclərin prioritetliyi
- büdcə yekunun təsdiqi
- büdcənin düzgünlüyü və əyaniliyi
- büdcə mədaxil və məxaricləri arasındakı tarazlıq

Büdcələr əsasən müvafiq səlahiyyətli orqan tərəfindən qəbul olunan akt şəklində rəsmiləşdirilməsi də aid olmaqla müxtəlif ölkələrdə fərqli formalarda qəbul edilir. Bu da öz növbəsində büdcə prosedurunun qanunvericiliklə rəsmiləşdirilməsi deməkdir. Bir çox ölkədə büdcə qanun şəklində qəbul edilir. Bəzi ölkələrdə isə büdcənin təsdiq olunması parlamentin xüsusi olaraq qəbul etdiyi qətnamə ilə

rəsmiləşdirilir. Bütçə vəsaitləri haqqında qəbul edilmiş aktlar, bir qayda olaraq, bütçə aktının mətni, izahedici mətn və əlavələr də daxil edilməklə üç hissədən ibarətdir.

Bütçənin tamlığı dedikdə bütçədə olan bütün mədaxil və məxariclərin tam həcmdə göstərilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət bütçəyi hesablanandan savayı heç bir əlavə gəlir və xərcə malik olmamalıdır. Bütçənin “bütçə-brutto” anlayışı ilə əlaqədar olan tamlıq prinsipi özündə dövlətin istər gəlirlər, istərsə də xərclər üzrə bütün maliyyə əməliyyatlarını əks etdirir. Bütçə maddələri üzrə saldo nəticələrindən ibarət olan “netto-bütçə” isə öz növbəsində bütçə vəsaitlərinin müxtəlif maddələri üzrə daxilolmaları və göstərilən gəlirlərin əldə olunma zamanı yaranmış xərclərin tutulmasıdır. Bəzən həm brutto həm də netto bütçələrin sərhədlərini özündə birləşdirən həm netto, həm də brutto bütçələrdən ibarət olan qarışıq bütçələrə də rast gəlinir.

Bütçədə vahidlik prinsipinə diqqət versək görərik ki, o öz əksini bütçə sisteminin bir sistemdən ibarət olmasında, gəlir və xərclərin vahid təsnifatının tətbiqində və bütçəyə aid sənədlərin eyniliyində tapır. Bəzən praktikada bütçənin hazırlanması və təsdiqi prosesində daha alternativ yolların yaradılmasına cəhdlər olunur. Bu da öz növbəsində bütçənin vahidlik prinsipinə ziddir.

Kütləvi olaraq vəsaitlərdən istifadənin prioritetliyinin tətbiq olunması ancaq bütçənin vahidlik prinsipinin təsiri ilə mümkün olur. Kütləvi xərclərin üstünlük prinsipi ona əsaslanır ki, dövlət tərəfindən öz funksiyaların reallaşdırılması əldə olunan gəlirlərin səviyyəsindən birbaşa olaraq asılılığa salınmır. Bütçə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsini prioritet qaydada işləyən hökumət tələb edilən dövlət gəlirlərinin məbləğini nəticəyə uyğun olaraq hesablayır. Bu xərclərin hansı səviyyədə vacib olması müxtəlif analiz üsullarından və ictimai faydalılıq meyarlarından istifadə olunmaqla müəyyən edilir.

Büdcənin doğruluq(düzgünlük) və əyanilik prinsipi büdcə proqramlarının effektiv şəkildə müzakirə olunmasına və büdcə siyasətinin dəqiqliyinə və aşkarlığına xidmət edir.

Büdcənin illik yekun təsdiqi dedikdə dövlət büdcəsinin hər il təzələnen maliyyə ili üçün müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ancaq hər ölkədə maliyyə ili müxtəlif tarixlərdən hesablanır. Məsələn, Niderland, İsveç, Belçika, Finlandiya, Fransa kimi dövlətlərdə maliyyə ili təqvim ili ilə üst-üstə düşür. Yaponiyada, Kanadada, Böyük Britaniyada maliyyə ili aprelin 1-dən, İsveçdə, İtaliyada, Norveçdə iyulun 1-dən, ABŞ-da isə oktyabrın 1-dən hesablanır. Bəzi ölkələrdə çoxillik büdcələrin vahid şəkildə qəbul edilməsi konstitusiyaya ilə təsdiq olunmuşdur (məsələn, Yunanıstan Konstitusiyası iki illik büdcənin təyin etmə imkanını qəbul edir).

Büdcənin tarazlıq prinsipi adından göründüyü kimi büdcənin gəlir və xərc hissələrinin nisbətlərinin balanslaşdırılmasını zəruri edir.

Dövlətin büdcə sisteminin birinci hissəsini dövlət büdcəsi hesab olunur. Büdcə münasibətlərinin formalaşması zamanı onun vahid şəbəkə ətrafında birləşməsi büdcə sistemini yaradır. Büdcə sistemi mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin fondunun qurulması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri əks etdirən əsas maliyyə dövlət planı hesab olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə milli gəlirin təxminən 40%-ə qədəri dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına bölüşdürülür.

Büdcənin bir sıra mühüm göstəriciləri var: forma, iqtisadi mahiyyət, maddi mahiyyət və hüquqi rəsmiləşdirmə və s.. Büdcə forması maliyyə planı hesab edilir. İqtisadi mahiyyət – iqtisadi münasibətlərin cəmidir. Maddi mahiyyət – mərkəzləşdirilmiş fond hesab olunur. Hüquqi rəsmiləşdirmə – qanundur.

Büdcənin əsas funksiyaları dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- milli gəlirin yenidən bölgüsü;
- sosial-iqtisadi siyasətin dövlət maliyyə təminatı;

- iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və stimullaşdırılması;
- mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun təşkilinə və istifadəsinə nəzarət olunması.

Büdcənin formalaşdırılması üçün ona təhvil edilən mənbələr vardır ki, bunlara gəlir vergisi, korporasiyaların gəlir vergisi, daha çox yer tutan dolaylı vergilər, ayrı-ayrı dövlət müəssisələrindən daxilolmalar aid edilir. Dövlətin öz funksiyalarını reallaşdırması ilə əlaqədar əsas xərclər dövlət büdcəsinə aid edilir. Bunlara hərbi xərclər, sosial xərclər, iqtisadi xərclər, xarici dövlətlərə kömək göstərilməsi, dövlət borcunun idarəetməsi və inzibati xərcləri aid etmək olar.

İkinci hissəyə yerli (regional) büdcələr aid edilir. Son illər yerli büdcələrin rolu bir çox dövlətlərdə artmaq üzrədir. Buna səbəb isə bir çox amillərdir. İlk növbədə, sosial-iqtisadi prosedurların tənzimlənmə funksiyası adətən dövlət hakimiyyətinin mərkəzi səviyyələrindən aşağı səviyyələrə ötürülür. Bu zaman maliyyə vəsaitləri üzərində əsas diqqətin yerli büdcələrə yerdəyişməsi olur. Səhiyyə, əhaliyə kommunal xidmət, təhsil, ətraf mühitin mühafizəsi əsasən yerli büdcələri hesabına maliyyələşir. Bundan əlavə, yerli büdcə vəsaitlərinin əsas vəzifəsi ərazilərin sosial və iqtisadi inkişaf səviyyələrində uyğunsuzluqların düzəldilməsidir. Dövlət bu məsələləri ikinci dərəcəli büdcələrin gəlirləri vasitəsilə və bu baxımdan üstün səviyyəli büdcələrdən tənzimlənmə funksiyalı vergilər və subvensiyalar kimi ayrılan vəsaitlərin köməyi ilə həll edir.

Bildiyimiz kimi büdcələr ölkə iqtisadiyyatında milli gəlir və ümumdaxili məhsulun yenidən bölgüsü prosesini reallaşdırır, pul vəsaitlərindən təşkil olunmuş fondlarından hansı istiqamətdə istifadə olunacağını müəyyən edir. Qeyd edək ki, büdcə bütünlükdə maliyyə münasibətlərini özündə cəmləyən bir tarixi iqtisadi-kateqoriya olmaqla yanaşı onun inkişafı və təkmilləşməsi dövlətlərin yaranması və inkişaf dinamikası ilə vəhdət təşkil etmişdir. Dövlət büdcə vasitəsilə öz funksiyalarını reallaşdırmaq üçün ondan ən əsas iqtisadi alət kimi istifadə edərək öz iqtisadi və sosial siyasətini də reallaşdırır. Büdcə münasibətləri iqtisadi kateqoriya olaraq

maliyyə sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir, maliyyənin bütün funksiyalarını özündə cəmləyir və pul münasibətlərini əks etdirir.

Büdcə bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın ən vacib tənzimləyicisi olduğundan, makroiqtisadi səviyyədə iqtisadiyyatın ən mühüm göstəricilərindən biri də dövlət büdcəsidir. Büdcə münasibətləri isə dövlətin müəssisələrlə, idarə və təşkilatlarla, əhali ilə yaratdığı maliyyə münasibətləri hesab olunur. Büdcə münasibətləri bölgü prosesi zamanı yaranmaqla mühüm xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Büdcə münasibətləri mühüm xüsusiyyətlərə malikdir. Bu proses zamanı dövlət aparıcı iştirakçı qismində çıxış edir. İkinci növbədə büdcə münasibətləri ümumdövlət tələbatlarının ödənilməsi üçün yeni pul vəsaiti fondlarının yaranması və onlardan istifadə zamanı meydana gəlir. Büdcə münasibətləri çoxfunksiyalılıq ilə xarakterizə edilir, həmin münasibətlər bölgü zamanı yaranmış ayrı-ayrı istiqamətlər arasında bir vasitədir (bura iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, xalq təsərrüfatının sahələri, ictimai fəaliyyət sferalarını aid etmək olar). Bununla yanaşı o təsərrüfatçılığın istənilə sahəsini əhatə edir. Büdcə münasibətlərinin istiqamətlərindən danışarkən təsərrüfatçılığın idarə edilməsi metod və üsulları, əhaliyə sosial-mədəni xidmət göstərilməsinə, habelə büdcə münasibətlərinin inkişaf prosesi zamanı onun ayrı-ayrı mərhələlərində yaranan müxtəlif problemlərin dövlət vasitəsilə həll edilməsinə diqqət yetirilir. Büdcə münasibətləri obyektiv xarakter daşıyır. Bu ona görədir ki, hər yeni ildə ölkənin milli sərvətinin müəyyən hissəsi təkrar istehsal prosedurunun genişləndirilməsi, əhailinin müxtəlif təbəqələrinin sosial-mədəni tələbatlarının ödənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının idarəedilməsi və müdafiəsi məsələlərinin həlli üçün dövlətin əlində cəmlənməlidir. Büdcə mexanizmi düzgün təşkil edildikdə və tətbiq olunduqda iqtisadi yüksəliş əldə edilməsinə, sosial sferanın inkişafına, elmi-texniki tərəqqinin sürətinin artırılmasına, müxtəlif istehsal sahələrinin maddi texniki bazalarının təkmilləşdirilməsinə daha real və səmərəli təsir olunur. Dövlət büdcə vəsaitlərinin köməyi ilə iqtisadi prosesləri tənzimləyir.

Büdcə münasibətlərinin əsas göstəricilərindən olan büdcə prosesi müxtəlif səviyyəli büdcələrin nəzərdən keçirilməsi, təsdiq və icra olunması üzrə dövlət və yerli orqanların qanunvericilikdə öz təsdiqini tapmış fəaliyyətidir. Büdcə fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələlərini əhatə etməklə büdcə prosesi daha uzun müddəti təşkil edir. Büdcə fəaliyyətinin ayrı-ayrı mərhələləri dedikdə bura büdcə layihəsinin hazırlanması, qanunverici orqanların onu nəzərdən keçirməsi və öz təsdiqini tapması, büdcənin icra olunması, büdcənin icra olunması barədə hesabatın hazırlanması və təsdiq olunması aiddir.

Birinci mərhələ olan büdcə layihəsinin tərtib edilməsi Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətindədir və onun fəaliyyət dairəsinin bir bölməsini təşkil edir. Maliyyə Nazirliyi büdcə layihəsini tərtib etdikdən sonra onu təsdiq olunması üçün qanunverici hakimiyyət olan parlamentə göndərir və layihə parlamentdə nəzərdən keçirildikdən sonra öz təsdiqini tapır. Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş və prezident tərəfindən imzalanmış layihə qanuni qüvvəyə minmiş hesab olunur. Büdcənin icra mərhələsi «büdcə ili» və yaxud «maliyyə ili» adını almışdır. Büdcənin icrası Maliyyə Nazirliyinin nəzarəti altında reallaşdırılır. Üçüncü mərhələdə büdcə fəaliyyətinin kassa icrası baş tutur. Kassa icrası dedikdə, bura büdcəyə daxil olacaq bütün vəsaitlərin toplanması, onların saxlanması və verilməsi, həmin vəsaitlərin uçot və hesabatlarının aparılması aid edilir.

1.2. Dövlət büdcəsinin formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri

Dövlət büdcəsinin formalaşması qanunauyğunluğu büdcə gəlirləri və xərcləri hesabına baş verir. Dövlət öz funksiyalarını büdcə gəlirləri hesabına reallaşdırır. Onlar pul vəsaitləri fondlarının formalaşdırılması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir. Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin

gəlirlərinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Bu, eyni zamanda dövlət gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarə etmə orqanlarının dövlət büdcəsinə, eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli özünü idarə etmə orqanlarının büdcələrinə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri “Dövlət büdcəsi haqqında” qanun və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Dövlət büdcəsinin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, alınması üsullarına, vergi tutulan obyektə, ödəniş müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənilir. Lakin müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsi onların ümumi cəhəti sayılır. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız şəkildə daxil olması bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhətdir.

Büdcə gəlirləri “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IX maddəsinə əsasən aşağıdakı bölmələr hesabına formalaşır.

- “Vergilərdən daxilolmalar”
- “Vergi olmayan gəlirlər”
- “Əsaslı gəlirlər”
- “Rəsmi qaydada alınan transfertlər”

Dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin böyük hissəsinin vergilərdən daxilolmalar təşkil edir. Vergilər – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı üçün vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergili gəlirlərdən savayı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur. Vergi olmayan gəlirlər dedikdə, rüsumlar, inzibati

tədiyyələr, cərimə və sanksiyalar üzrə daxilomalar və vergi olmayan sair daxilolmalar nəzərdə tutulur.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında əsaslı gəlirlərin də rolu vardır. Əsaslı gəlirlər dedikdə, əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi, dövlətin maddi vəsaitlərin satışından, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalardır.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında rəsmi qaydada alınan vəsaitlərin cuzi də olsa payı vardır ki, bunlara da xaricdən alınan və digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlər aiddir.

Dövlət büdcəsinin formalaşması aşağıdakı konkret mənbələr hesabına baş verir:

- “Fiziki şəxslərin gəlir vergisi”
- “Hüquqi şəxslərin mənfəət(gəlir) vergisi”
- “Aksizlər”
- “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə idxal olunan mallardan alınan aksizlər”
- “Əlavə dəyər vergisi”
- “Azərbaycan Respublikasının ərazisinə idxal olunan mallardan alınan əlavə dəyər vergisi”
- “Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi”
- “Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi”
- “Gömrük rüsumu”
- “Dövlət rüsumu”
- “Mədən vergisi”
- “Yol vergisi”
- “Xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri sahibləri tərəfindən ödənilən yol vergisi”
- “Sadələşdirilmiş vergi”

- “Dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin icarəsindən daxil olan gəlirlər”
- “Vergi olmayan sair gəlirlər”
- “Dövlət əmlakının, özəlləşdirilmiş dövlət müəssisələri və obyektlərinin yerləşdiyi torpaq sahələrinin icarəsinə görə daxil olan gəlirlər”
- “Xarici dövlətlərə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar”
- “Səhmlərində dövlətin payı olan, banklardan və bank olmayan digər kredit təşkilatlarından alınan dividendlər”
- “Dövlət neft fondunda daxilolmalar”
- “Büdcə hesabına verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar”
- “Təkrar borc sazişləri üzrə daxilolmalar”
- “Aksiz markalarının satışından daxil olan gəlirlər”
- “Ciddi hesabat blanklarının satışından daxil olan gəlirlər”
- “Büdcə təşkilatlarının ödənişli xidmətlərindən daxil olan gəlirlər”
- “Vahid xəzinə hesabının qalığının(sərbəst qalığının) idarəetməyə verilməsindən daxilolmalar”

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının *birinci mərhələsində* Azərbaycan Respublikasının hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın durumunu əks etdirən makroiqtisadi göstəricilər əsasında növbəti büdcə ilinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının fəaliyyət proqnoz-planı işlənib hazırlanır.

Proqnoz-plan əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi növbəti büdcə ilinə dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə əsas göstəricilərinin layihələrini hazırlayır. Qeyd edək ki, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozlar, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istənilən müəssisələrin cari və

növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekun nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti büdcə ili üçün dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsünü təyin edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti büdcə ilində vətəndaşların vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və digər ödənişlərin minimum həddinin artırılması istiqamətində təklifləri nəzərə alır.

Növbəti büdcə ilinə dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsü Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən qəbul edildiyi gündən etibarən iki həftə ərzində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi:

- Dövlət büdcəsi vəsaitinin büdcə hesabına maliyyələşən təşkilatlar arasında bölüşdürülməsi üçün büdcə layihəsini mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göndərir;
- Növbəti büdcə ilinə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən orta müddət perspektivə Azərbaycan Respublikası hökumətinin Naxçıvan Muxtar Respublikası icra hakimiyyəti orqanına münasibətini bildirir.

Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin formalaşmasının *ikinci mərhələsində* mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq müxtəlif səviyyələrdə bölüşdürülməsi, həmçinin büdcə vəsaitinin sərəncamçılar arasında ünvanlı maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bundan əlavə, icra hakimiyyətinin müvəkkil orqanı eyni zamanda növbəti büdcə ilində dövlət büdcəsi vəsaitlərindən maliyyələşən məqsədli proqramların siyahısını hazırlayır, növbəti ildə və həmçinin, orta müddət perspektivdə onların maliyyələşmə həcmi müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının hökuməti Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən növbəti büdcə ili üçün təqdim edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf proqnozunun və büdcə layihəsinin əsas göstəricilərinin uyğun

olub-olmadığını müəyyən edir, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondları büdcələrinin layihələrini, növbəti büdcə ili və orta müddət perspektiv üçün büdcə-maliyyə siyasətini xarakterizə edən digər lazım olan sənədləri və materialları dəqiqləşdirir və təyin olunmuş qaydada Milli Məclisə təqdim edilməkdən ötrü qanun layihəsini bəyənir. Milli Məclis növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsini və ona əlavə olunmuş sənədləri və materialları Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi ilə bağlı aşağıdakı sənəd və materiallar hazırlanıb Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edilir:

- Cari ilin dövlət büdcəsinin icrasının vəziyyəti barədə hesabat;
- Növbəti büdcə ili üzrə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi;
- Azərbaycan Respublikasının növbəti büdcə ili üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri;
- Büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətləri;
- Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan məqsədli proqramlar;
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisi üzrə qısa maliyyə balansı;
- Dövlət büdcəsinə daxil olmayan müxtəlif məqsədli dövlət fondlarının büdcələri haqqında qanun layihələri;
- Büdcə təsnifatına uyğun olaraq növbəti büdcə ili üzrə proqnozlaşdırılan dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin məbləği;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilən digər sənədlər.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsi ona əlavə edilmiş digər sənəd və materiallarla birlikdə cari ilin oktyabr ayının 15-dən gec olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsi və

təsdiqinə təqdim edilir. Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi haqqında tərtib olunan qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində dekabr ayının 20-dən gec olmayaraq təsdiq edilir.

Vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Maliyyə Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, müxtəlif təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyə növü üzrə potensial vergi məbləği və əvvəlki illərin yığıcı əmsalı da tətbiq etməklə proqnoz müəyyən edilir.

1.3. Dövlət büdcəsinin makroiqtisadi məqsədləri və reallaşma mexanizmi

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin tərkibi olan bütün büdcə səviyyələri bir-biri ilə dövlət qanunvericiliyinə uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqələr zamanı ayrı-ayrı büdcə həlqələri arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Büdcələrarası maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hakimiyyət orqanları, Muxtar Respublika və yerli özünü idarə etmə orqanlarının müvafiq olaraq büdcələrinin formalaşması və icrası prosesində onlar arasında meydana gələn maliyyə münasibətlərindən ibarətdir. Bu maliyyə münasibətləri gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi formasında nizamlanır.

Qanunverici orqanların, yerli orqanların, icra hakimiyyəti aparatının fəaliyyətini, ayrı-ayrı sosial-mədəni ehtiyacları maliyyələşdirmək üçün müxtəlif büdcələr üzrə tutulan xərclər müəyyən edilir. Büdcələr üzrə nəzərdə tutulmuş xərcləri tam və vaxtında maliyyələşdirmək üçün mədaxil mənbələri ayrı-ayrı səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülür. Büdcələrdə nəzərdə tutulan xərcləri qarşılamaq üçün

Naxçıvan Muxtar Respublika və yerli büdcələrə təhkim edilmiş gəlirlər, həmçinin, nizamladııcı gəlirlərdən istifadə edilir. Deməli, hazırda gəlirlərin büdcə həlqələri arasında paylanmasının iki metodu tətbiq edilir:

1. Gəlirləri təhkim edilməsi, yəni gəlirlərin tamamilə və yaxud qismən daimi olaraq bu və ya digər büdcəyə aid edilməsi. Yəni bu o deməkdir ki, həmin gəlirlər hər bir ərazi inzibati qurumunun(rayon, şəhər) ərazisində daxil olan və daimi olaraq tam və yaxud qismən(fəzi normas ilə) həmin büdcələrə aid edilən gəlirlərdir.

2. Gəlirlərin müxtəlif büdcə həlqələri arasında müəyyən normalarla bölüşdürülməsi və beləliklə, büdcələrin nizamladılması. Bu o deməkdir ki, nizamladııcı gəlirlər Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinə, respublikanın tabeçiliyində olan rayon və şəhərlərin büdcələrinə həmin ərazilər üzrə daxil olan dövlət vergilərindən verilən ayırmalardır.

Nizamlayıcı gəlirlər dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Mənfəət vergisi;
2. ƏDV(respublika ərazisinə gətirilən ƏDV-dan başqa);
3. Aksiz vergisi(respublika ərazisinə gətirilən Aksiz vergisindən başqa);
4. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. Mədən vergisi;
7. Sair vergi və gəlirlər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərindən yerli büdcələrə daimi təhkim edilmiş gəlirlər həmin büdcələrin xərc hissəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etmədiyinə görə onlara dövlət vergilərindən ayırmalar verilir. Həmin ayırma normaları hər il dövlət büdcəsi təsdiq edilərkən təyin edilir.

Dövlət büdcəsinin göstərilən balanslaşdırıcı gəlirlərindən verilən maksimum, yəni 100 faiz ayırma verməklə büdcələrin məxarici vəsaitlə təmin edilmirsə, bu zaman həmin büdcələri balanslaşdırmaq(nizamlaşdırmaq) üçün respublika dövlət büdcəsindən onlara büdcə ssudası, dotasiya, subsidiya və subvensiyalar verilir.

Dövlət büdcəsindən ayrılan **büdcə ssudaları** Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələr hesabına bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərtilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitləridir.

Dotasiya dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə, həmin büdcələrin gəlir və xərclərinin tənzimlənməsini təmin etmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən **subvensiyalar** müəyyən məqsədli tədbirlərin maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutan, göstərilən məqsəd üçün istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitləridir. Həm də subvensiya verilərkən, subvensiya alan büdcələrin müəyyən məqsəd üçün öz vəsaitləri hesabına pay iştirakı da tələb olunur, yəni hansı məqsəd üçün subvensiya alınarsa, o məqsədə yerli büdcədən də vəsait ayrılır.

Subsidiya isə respublika dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə, hüquqi şəxslərə və təşkilatlara əvəzsiz verilən pul vəsaitidir.

Bu üsulla gəlirlərin bölüşdürülməsi başlıca olaraq xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Çünki istər əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi, istərsə də qeyri-istehsal sahəsinə aid olan digər infrastrukturların(təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yol tikintisi və saxlanması, ətraf mühitin mühafizəsi və abadlıq tədbirləri) əlaqədar xərclərin yerli idarəetmə orqanlarının sərncamına verilməsi daha münasib hesab edilir. Lakin

göstərilən xərclərin hamısının, yəni tamamilə yerli orqanlara verilməsi maliyyə nəzarəti nöqtəyi-nəzərindən düzgün olmazdı. Məsələn, hər hansı sosial infrastrukturaya investisiya qoyuluşu, iqtisadiyyatın inkişafa yönəlməsi və sabitləşməsi, torpaq kadastrlarının tərtib edilməsi və s. yuxarı büdcələrin hesabına maliyyələşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bundan əlavə, bir sıra sosial xərclərin iqtisadiyyatın sabitləşməsi ilə bağlı olub, gəlirlərin əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında bölüşdürülməsi nisbətlərinə təsir edir. Buna görə də bu cür xərclər yerli idarə etmə orqanlarına verildikdə dövlət sosial proseslərin makroiqtisadi tənzimlənməsi imkanlarını itirə bilər. Eyni zamanda həmin xərclərin yerli orqanlara verilməsi, onların maliyyələşdirilməsi üçün gəlir mənbələri də müəyyən ölçüdədir. Bunun üçün də xərclərin qeyri-mərkəzləşdirilməsinin yüksəldilməsi iqtisadi cəhətdən əlverişli deyildir.

İstənilən maliyyə aləti büdcə, vergi dərəcəsi, güzəştlər, fondlar və s. iqtisadi siyasətin mahiyyəti və onun sosial yönümü ilə sıx əlaqədədir. Bununla bərabər, maliyyə-büdcə siyasətinin mahiyyətinin bu cür müəyyən edilməsi onun müasir məqsədlərinə də cavab verir. Həmin məqsədlər isə aşağıdakılardır: maliyyə resurslarının həcmnin və ondan istifadənin səmərəliliyinin artırılması; iqtisadiyyatın inkişafı və struktur yenidənqurması; sənayenin və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar əhalinin normal həyat səviyyəsinə nail olunması.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında, ölkə iqtisadiyyatda irimiqyaslı makromaliyyə proqramlarının reallaşdırılmasında büdcə resursları və büdcə tənzimləyiciləri xüsusi rol oynayır.

Makroiqtisadi tənzimlənmədə büdcə siyasəti aşağıdakı funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönləndirilir:

- ölkədə iqtisadi və maliyyə siyasətinin ümumi kursunun müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələr proqramların və maliyyə proqramlarının reallaşdırılması;

- pul-kredit siyasəti göstəricilərinin maliyyə parametrləri ilə qarşılıqlı şəkildə tənzimlənməsi;
- qanunvericiliyə əsasən büdcə və büdcədən kənar fondların formalaşdırılması və istifadəsinə nəzarət edilməsi;
- vergi sistemi və vergi qanunvericiliyinə əsasən maliyyə axınlarının tənzimlənməsi, eləcə də qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi;
- daxili və xarici dövlət borclarının tənzimlənməsi;
- büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin formalaşdırılması;
- maliyyə bazarı infrastrukturunun yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsindən istifadənin əsas istiqamətləri ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin sabit saxlanılmasını təmin etməklə, iqtisadi artım əldə etməkdən, maliyyə intizamının gücləndirilməsindən, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının təkmilləşdirilməsindən, onun şəffaflığının artırılmasından, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasından, qeyri-neft sektorunda məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsindən, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə yardımını yönləndirilməsindən ibarətdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi münasibətləri makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənmənin ümumi sistemində vergilər əhəmiyyətli rol oynayır. Vergilərin tənzimləyici funksiyası, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi baxımından, mühüm əhəmiyyətə malikdir, eyni zamanda, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılmasında da əhəmiyyətli rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergilərin tənzimləyici funksiyası bazar iqtisadiyyatı subyektləri üçün yeni texnologiyalardan istifadə etməklə və investisiya strategiyasının aktivləşdirilməsi yolu ilə istehsal sferasının inkişafına əlverişli şərait yaradılmasını özündə göstərir ki, bütün bunlar da nəticə etibarilə vergi qanunvericiliyinin keyfiyyətə dəyişdirilməsi vasitəsilə reallaşdırılır.

Bir qrup iqtisadçılar yerli hakimiyyət orqanlarının vergilər baxımından səlahiyyətlərinin artırılmasını məqsəduyğun hesab edirlər. Lakin məsələyə diqqətlə

yanaşdıqda bunun heç də həmişə müsbət nəticə verməyəcəyini görmək olar. Çünki, yerli hakimiyyət orqanlarına qeyri-məhdud vergi səlahiyyətlərinin verilməsi gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsinə, əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının qeyri-bərabər ödənilməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də gələn gəlirlərin büdcələrə təhkim edilməsi və nizamlaşdırıcı gəlirlərdən ayırmalar edilməsi metodlarından qarşılıqlı əlaqə formasında istifadə daha münasibdir. Mühüm gəlir mənbələrinin makro səviyyədə mərkəzləşdirilməsi və həmin mərkəzdən daha aşağı səviyyə büdcələrə pay normaları verilməsi daha məqsədə uyğun olan metod hesab olunur. Ona görə ki, gəlirlərdən ayırma normaları vəsaitə olan ehtiyacdən asılı olaraq hər il dəyişə bilər, digər tərəfdən gəlirlər hansı ərazi üzrə yığılırsa həmin ərazi üzrə yerli hakimiyyət orqanları həmin mədaxil planlarının yerinə yetirilməsinə daha çox maraqlı olurlar.

Vergi mexanizmi vasitəsilə inkişafın prioritet istiqamətlərinin stimullaşdırılması, yeni büdcə-vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması və vergi proteksionizmi şəraitinin yaradılması keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yaponiya, Tayvan, Cənubi Koreya və digər sürətli iqtisadi inkişafa yiyələnən ölkələr məhz belə bir siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində iqtisadiyyatda yüksək uğurlara nail olmuşlar. Onu da qeyd etmək ki, adı çəkilən siyasət Çin Xalq Respublikasında daha aktiv şəkildə tətbiq edilir.

Dövlət vergi praktikasında makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü göstəricisi kimi verginin hansı səviyyəli büdcəyə və büdcədən kənar fondlara istiqamətləndirilməsindən asılı olmayaraq, vergi ödəyicilərindən alınan bütün vergi məbləğinin hasil olunmuş ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcminə olan nisbəti əsas götürülür.

Makroiqtisadi tənzimlənmədə büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsi genişmiqyaslı məqsədli proqramların reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin məqsədli proqramların həyata keçirilməsinə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin ən mühüm mənbələrindən biri vergilər, hökumətin borcları və pul-kredit emissiyaları təşkil edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda belə maliyyələşdirmənin ən geniş yayılmış forması kimi dövlət büdcəsi hesabına

maliyyələşdirimə hesab edilir ki, bu cür maliyyələşdirməni də bir çox hallarda kəsirli maliyyələşdirmə adlandırırlar. Ümumiyyətlə isə nəzər salsaq görərik ki, dünya praktikasında bir çox ölkələrin hökumətləri maliyyələşdirmənin bu tipindən geniş şəkildə istifadə edirlər.

Dövlət borcları iqtisadiyyatın tənzimlənməsində aparıcı vasitə kimi çıxış edir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi baxımından, dövlət borcları əsas olaraq iki vəzifənin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir: bunlardan birincisi fiskal xarakter daşıyır, eyni zamanda, dövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün maliyyə resurslarının əldə edilməsinə yönəlir, ikincisi isə tənzimlənmə aspektlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tənzimlənmə baxımından, dövlət borcları əsas etibarilə iqtisadiyyatda akrsabitliyin əldə edilməsi məqsədilə vəsaitlərdən istifadə edilməsi və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasını özündə göstərir.

Büdcə kəsirinin örtülməsi üçün ən çox yayılmış vasitələrdən biri də xarici mənbələr hesabına cəlb edilmiş birbaşa kreditlərdir. Burada kreditorlar kimi beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici kommersiya bankları və başqa subyektlər çıxış edə bilər. Xarici mənbələr hesabına əldə olunmuş kreditlər dövlətin xarici borcu kimi xarakterizə olunur, bu kreditlərin geri qaytarılması adətən dövlət büdcəsi hesabına baş verir.

Ümumiyyətlə, makroiqtisadi tənzimlənmədə büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinin rolunun yüksəldilməsi məqsədilə bir çox ölkələrdə, xüsusilə respublikamızda aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- büdcə vəsaitlərinin daha çox daxili sosial-iqtisadi problemlərə, o cümlədən iqtisadi artım və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə yönəldilməsi. Büdcə tənzimlənməsi Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında başlıca vasitəsi kimi əsasən ölkənin regionlarında istehsal həcmimin artmasına və əhalinin real gəlirlərinin artırılmasına istiqamətlənməsi;

- büdcə proseslərinin və ümumiyyətlə, büdcə gəlirlərinin böyük hissəsinin uzunmüddətli büdcə strategiyası çərçivəsində müəyyən olunan prioritetlərə istiqamətləndirilməsi;

- dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər hesabına əhalinin sosial müdafiəsinin tənzimlənməsi məqsədilə onların həcmində çoxaldılması;

- sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində dövlət büdcəsindən ayrılmalar hesabına mərkəzləşdirilmiş maliyyə proqramlarının həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsinin regionlar üzrə nisbətlərinin tənzimlənməsi, həmin büdcələrin maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi və xərclərin ərazi strukturu üzrə təkmilləşdirilməsi;

- dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan vergi sisteminin güclü surətdə müasirləşdirilməsi. Bu proses zamanı, ilk növbədə, daha müasir və keyfiyyətə yeni vergi növlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Bu, ilk öncə, kölgə iqtisadiyyatından təsərrüfat dövriyyəsinin irimiqyaslı həcmində ayrılmasına kömək edir. O zaman renta ödənişlərinin rolunun artırılması, eyni zaman vergi prefrensiallarına yenidən baxılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir;

- dövlət büdcəsi hesabına investisiyaya ayrılmaların yüksəldilməsi;

- idxal və ixrac prosesləri zamanı gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi. Bu məqsədlə xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları tərəfindən gömrük rüsumlarının ödənilməsi prosedurunun kölgə iqtisadiyyatından çıxarılması, ən son texnologiyalara əsaslanan məhsulların istehsalının stimullaşdırılması, idxal prosesini əvəzləyən istehsalın inkişaf etdirilməsi;

- büdcəyə yönləndirilən gəlirlər əsasında dövlətin sosial sferada, elm və təhsil sahəsində reallaşdırılacaq əsas öhdəliklərinin normativlərə uyğun yerinə yetirilməsi, əhalinin əldə etdiyi gəlirlərin və sosial müavinətlər sisteminin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması;

- dövlət büdcəsinin resursları hesabına sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

- dövlətin və onunla qarşılıqlı əlaqədə olan strukturların bütünlükdə maliyyə gəlirləri və xərcləri üzərində optimal nəzarətin reallaşdırılması;

- bazar iqtisadiyyatına keçid ilə əlaqədar iqtisadi inkişafın maliyyə təminatının gücləndirilməsi;

- makroiqtisadi parametrlərin və bazar mühitinin, həmçinin, iqtisadi subyektlərin bazar proseslərinə uyğunlaşdırılmasının artırılması məqsədilə büdcə resurslarından istifadənin genişləndirilməsi;

- büdcə resurslarının iqtisadi artımı üçün münbit şərait yaradılması və məcmu ictimai tələbin stimullaşdırılmasına yönəldilməsi, aktiv investisiya siyasətinin reallaşdırılması, investisiyaların maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənmiş büdcə maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi;

- büdcə maliyyələşdirilməsinin digər metodlara – plan və məqsədli metodlarına keçilməsi, büdcə gəlirlərinin bir neçə prioritet proqramlarının maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənməsi. Bu zaman iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması təmin edilməli, eyni zamanda, dövlət büdcəsindən sifariş və kontraktların müsabiqə yolu ilə bölüşdürülməsi reallaşdırılmalıdır.

FƏSİL 2. Azərbaycanı dövlət büdcəsinin tədqiqi və maliyyə nəzarətinin müasir durumu

2.1. Müasir şəraitdə Azərbaycanı büdcə daxilolmalarının statistikasını və sosial-iqtisadi inkişafda rolu

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun əhalisinin 56%-ni, ərazisinin 47%-ni, strateji valyuta ehtiyatlarının 91%-ni, ÜDM-in 73.5%-ni və ixracın 86.5%-ni əhatə edir. Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun hazırladığı “Qlobal Rəqabətlik 2015-2016 hesabatında” 4,51 balla 36-cu yerə yüksəlib. Artıq ardıcıl olaraq 5-ci ildir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyi artım istiqamətindədir. 2011-2012-ci illərdə rəqabət qabiliyyətliliyi reytingində Azərbaycan 57-ci yer olduğu halda, 2012 -2013-ci illərdə 54-ci yerdə, 2013-2014-cü illərdə 45-cı yerdə, 2014-2015-cü illərdə 38-cu yerdə və 2015-2016-ci illərdə 36-cı yerdə qərarlaşıb. Məlumatlara əsasən, Azərbaycan makroiqtisadi səviyyədə mühit göstəricilərinə görə 148 ölkə sırasında 9-cu, texnoloji hazırlıq səviyyəsinə görə 50-ci, əmək bazarının effektivlik səviyyəsi göstəricinə görə 30-cu və innovasiya səviyyəsinə görə 50-ci yerdə mövqe tutub. Xüsusilə makroiqtisadi sabitliyin müxtəlif komponentləri üzrə Azərbaycanın mövqeyi Cənubi Qafqaz regionu üzrə daha güclüdür. Məsələn, Azərbaycan inflyasiya dərəcəsinin aşağı göstəricisinə görə dünyada 148 ölkə arasında ön yerlərdə, habelə ümumi yığımın ümumdaxili məhsulun həcmindəki payına əsasən 11-ci, dövlət borcunun ÜDM-dəki xüsusi çəkisinə görə 13-cü və icmal büdcənin balansının ÜDM-ə faiz nisbətində görə 16-cı yerdə qərar tutub. MDB-də ən rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyat qurmuş Azərbaycan bu coğrafiyada ən yaxın rəqibi Qazaxıstanı 11 pillə qabaqlayır. MDB ölkələrindən Qırğızıstanla Azərbaycanın reytingdəki mövqeləri arasında 81 ölkə və siyahının 54%-dən çoxu yerləşir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin artması əsasən qeyri-neft sektorunun genişlənməsini, bununla da neft gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsi prosesinin sürətləndirir. Bildiyimiz kimi ölkənin rəqabət qabiliyyətinin

artması müstəqil iqtisadi siyasət aparmasının, iqtisadi inkişafın, diversifikasiya siyasətinin ölkəyə yeni iqtisadi-siyasi dividendlər qazandırmasının əsas göstəricisidir.

Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf mənzərəsini təcəssüm etdirən ölkəyə yatırılan investisiyalar olmuşdur. 2004-2013-ci illərdə Azərbaycana 131,9 milyard ABŞ dolları sərmayə yatırılmışdır ki, bunun da 64,1 milyard dolları xarici sərmayələrin payına düşür. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk dönəmində iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün ölkə xarici investisiyalardan və kreditlərdən asılı vəziyyətdə olduğu halda, İlham Əliyevin prezidentliyi dönəmində daxili sərmayələr həcmcə xarici sərmayələri üstələyərək ölkə daxili kapitalın beynəlxalq səviyyədə rol oynamasına səbəb oldu. Azərbaycan adambaşına düşən xarici sərmayə həcminə görə keçmiş postsovet məkanı və Şərqi Avropa ölkələri arasında ön mövqelərə malikdir.

Dünya Bankının hesablamalarına görə Azərbaycan 15 keçmiş postsovet respublikası arasında ÜDM-in həcminə görə 4-cü yerdədir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun son proqnozlanna görə Azərbaycanda davamlı iqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində ÜDM həcmi 2017-ci ildə Orta Asiyanın (Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızstan və Tacikistan) birlikdə götürülmüş eyniadlı göstəricisi ilə müqayisə edilən həddə olacaqdır.

Azərbaycan dövləti hal-hazırda sosial bazar iqtisadiyyatı qurur. Sosial bazar iqtisadiyyatının əsas prinsipləri olan bazarın qiymət mexanizmi, açıq bazar prinsipi, şəxsi mülkiyyətin üstünlüyü, müqavilə azadlığı və iqtisadi siyasətin davamlılığı prinsipləri Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətində öz əksini tapmaqdadır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda sosial balans və azadlıq arasındakı tarazlıq qorunur. Azərbaycan son 25 ildə çox ağır şəraitdə bir tərəfdən 1 milyon qaçqın və məcburi köçkün, digər tərəfdən isə təcavüz üzündən yüksək səviyyədə saxlanılan hərbi xərclər nəzərə alınmaqla öz siyasətini sosial rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində və bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Davamlı iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi kimi Azərbaycan sənayeləşmə (qeyri-neft sektorunda) siyasətinə xüsusi əhəmiyyət verir. Azərbaycanda

son 10 il ərzində sənaye məhsulunun həcmi 6,8 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoru üzrə 3,2 dəfə artmışdır. Bu göstərici ölkədə güclü sənayeləşmə prosesinin getməsindən xəbər verir. 2016-cı ildə neft hasilatının həcmi 2006-cı illə müqayisədə 2,9 dəfə, qaz hasilatının həcmi isə 5,2 dəfə artmışdır. Buna görə də Azərbaycan öz enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, həm də region ölkəsinin etibarlı enerji təminatçısına çevrilmişdir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan dünya birliyinə inteqrasiya etməklə artıq dünyada baş verən proseslərdə yaxında iştirak edir. Buna görə də Azərbaycan dünyada cərəyan edən hadisələrin təsir dairəsinə aid olub bu hadisələrlə vəhdət halını almaqdadır. Xatırladaq ki, 2014-cü ilin ikinci yarısında dünyada baş verən qlobal əmtəə və enerji bazarlarındakı böhran və durğunluqların mənfi nəticələri ölkə iqtisadiyyatında yeni makroiqtisadi şəraitin yaranmasına zəmin yaratdı. Dünyanın enerji bazarlarında təklifin azalan istiqamətdə irəliləməsi, tələbin isə baş verən artımla uyğunlaşa bilməməsi ölkəmizin əsas gəli və valyuta mənbəyi olan neftin qiymətinin bu günə kimi aşağı səviyyədə olmasını şərtləndirir. Buna görə də dövlət büdcəsinə xarici valyutalardan daxilolmaların həcmnin kəskin azalması müşahidə olunub. Keçən il ərzində isə idxalın həcmnin nisbətən azalmasına baxmayaraq, onun hələ də yüksək səviyyədə olması ölkəmizdə tədiyə balansının mənfi göstəricilərlə müşahidə olunması ilə nəticələnib. Bununla yanaşı, ötən il ərzində ümumi daxili məhsulun həcmnin azalması, bankların qeyri-sabit fəaliyyəti, bir çox bankın iflası uğrayaraq öz fəaliyyətini dayandırması, ölkə iqtisadiyyatının banklar vasitəsilə kreditləşməsinin nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması ölkəmizin qarşılaşdığı çağırışları göstərməkdədir. Yaranmış makroiqtisadi böhrana cavab olaraq cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 2017-ci ildə başlayan dayanıqlı iqtisadi artımın bərpa olunması üçün 2016-cı ildən makroiqtisadi sabitliyin əldə olunması, struktur islahatların sürətləndirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər reallaşdırılmaqdadır. Bütün bunlar monetar siyasətin və büdcə-vergi siyasətinin daha sıx olaraq əlaqələndirilməsi, xarici valyuta bazarlarında düzgün və dayanıqlı vasitəçiliyinin bərpa edilməsi, qeyri-neft məhsullarının ixracının artırılması və idxalın əvəz edilməsi

məqsədlə kənd təsərrüfatı məhsullarının, sənayenin bəzi artım sahələrini müəyyənləşdirilərək inkişaf etdirilməsi kimi bütün tədbirləri özündə ehtiva edir. Bu kimi islahatların həyata keçirilməsinə cənab prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ölkədə ötən zaman ərzində qurulmuş böyük maliyyə-iqtisadi güc hesabına formalaşmışdırılmış ehtiyatlar və yaranmış ictimai-siyasi sabillik etibarlı zəmin yaradır.

Cədvəl 1.

2016-cı ildə dövlət büdcəsinin mənbələr üzrə gəlirləri

Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. manatla)								
		2015-ci il proqnoz	2015-ci il gözlənilən icra	2016-cı il proqnoz	2016-cı ilin proqnozunun 2015-ci ilin proqnozu ilə müqayisəsi		2016-cı ilin proqnozunun 2015-ci ilin gözlənilən icrası ilə müqayisəsi	
					fərq (+;-)	faiz	fərq (+;-)	faiz
	Gəlirlərin cəmi:	19438.0	17080.0	14566.0	-4872.0	-25	-2514.0	-15
1	VN	7112.0	7012.0	6602.0	-510.0	-7.2	-410.0	-5.8
2	DGK	1590.0	1590.0	1590.0	-	-	-	-
3	Əmlak MəsələləriDK	7.0	7.0	7.0	-	-	-	-
4	Sair	41.0	41.0	62.0	21.0	51.2	21.0	51.2
5	ARDNF-dan transferlər	10388.0	8130.0	6000.0	-4388.0	-42	2130.0	-26
6	Ödənişli xidmətlərdən daxilolmalar	300.0	300.0	305.0	5.0	1.7	5.0	1.7

Ötən il 2017-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunu müzakirə edərkən 2017-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 16 milyard 246 milyon manat pul vəsaiti məbləğində olmaqla 2016-cı ilin proqnozuna nisbətən 558 milyon manat və yaxud 3,5 % az olduğu qeyd edilmişdir. Ölkənin neft sektorundan olan daxilolmalar üzrə

proqnozların azalmasında dövlət büdcəsi daxilolmalarının 7,9 milyard manatı və ya 49,3 faizi qeyri-neft sektorundan gəlirlərin payına düşəcək ki, o da cari illə müqayisədə 721 milyon manat və ya 8,9 faiz çoxdur. Vergilər Nazirliyi vasitəsilə dövlət büdcəsinə 7 milyard 509 milyon manat mədaxil proqnozlaşdırılır ki, o da cari illə müqayisə edilərkən 524 milyon manat və ya 7,2 faiz çox olması deməkdir. Bundan əlavə Dövlət Gömrük Komitəsi xətti ilə isə büdcəyə 2 milyard 221 milyon manat pul vəsaitinin mədaxili nəzərdə tutulub ki, bu da cari illə müqayisədə 411 milyon və ya 23,6 faiz çox deməkdir. Eyni zamanda büdcə təşkilatlarının pullu xidmətlərindən 362 milyon manat pul vəsaiti proqnozlaşdırılır ki, onun da cari illə müqayisəsi zamanı 51 milyon manat və ya 16,8 faiz çox olması gözlənilir. Digər daxilolmalar üzrə isə 89 milyon manat pul vəsaitinin mədaxili gözlənilir.

Cari ilin büdcə siyasətinin əsas proqnozlarından biri də əvvəlki illərdə aparılan büdcə yığcamlaşdırma siyasətinin növbəti il də davam etdirilməsidir. Bu zaman Dövlət Neft Fondundan büdcəyə ayrılan transfertin məbləği müəyyən mərhələlərlə azaldılacaq. Buna uyğun olaraq transfertin həcmi cari illə müqayisədə 1 milyard 498 milyon manat və ya 19 faizədək azalaraq 6,1 milyard manat pul vəsaiti məbləğində olacağı gözlənilməkdədir.

Cari ilin dövlət büdcəsi xaricolmalarının optimallaşdırılaraq səmərəlilik meyarlarının daha da çoxaldılması, sosial təminatların gücləndirilməsi, dövlətin təhlükəsizlik və müdafiəsinin təmin olunması, investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının davam olunması, dövlətin xarici öhdəliklərinin dəqiq və vaxtında həyata keçirilməsi əsas məqsəd və hədəflər kimi dövlət büdcəsi layihəsində qəbul olunub, buna uyğun olaraq maliyyə təminatının qurulması nəzərdə tutulub.

Cari ilin dövlət büdcəsi vəsaitlərinin Milli Məclisə təqdim edilmiş layihəsində gözlənilən daxilolmaların və xaricolmaların 310 milyon manat artırılması təklif olunur. Verilən təklif qəbul olunarsa həmin vəsaitin müəyyən hissəsi cənab prezident İlham Əliyevin göstərişinə uyğun olaraq az təminatlı əhali təbəqəsinin

sosialyönümlü müdafiəsinə istiqamətlənəcək. Buna görə də, 2017-ci il üçün ehtiyac göstəricisinin həcminin 11,2 faiz çoxaldılması nəzərdə tutulub.

2017-ci ilin dövlət büdcəsi xərcləri 16 milyard 900 milyon manat təşkil edəcək və bu da 2016-cı illə müqayisədə 1 milyard 595 milyon və ya 8,6 faiz azdır.

Cədvəl 2.

2015-2017-ci illər üzrə dövlət büdcəsinin göstəriciləri (mln. manat)					
	2015 fakt	2016 proqnoz	2017 proqnoz	2016-cı ilin proqnozu ilə 2017-ci ilin proqnozunun müqayisəsi	
				fərq (+;-)	faiz
Gəlirlər	17498,0	16804,0	16246,0	-558,0	-3,5
Xərclər	17784,6	18495,0	16900,0	-1595,0	-8,6
Büdcə kəsiri	286,6	1673,0	645,0	-1028,0	-61,4

Hal-hazırda da dünyada davam edən mənfi amillər – neft və neft məhsullarının qiymətinin kəskin olaraq azalması, mürəkkəb iqtisadi və geosiyasi proseslər, respublikamızın ticarət tərəfdaşlıq etdiyi ölkələrdə, xüsusilə də qonşu dövlətlərin milli valyutalarının devalvasiyaya uğraması və bu kimi digər amillər respublikamızın iqtisadiyyatına öz təsirlərini göstərərək, ölkənin ixracdan əldə etdiyi gəlirlərin payını azalmış, xarici valyutaların manata təzyiqi çoxalmışdır. Bu cür şəraitdə neft və neft məhsullarının qiymətinin dinamikası, həmçinin iqtisadiyyatın bütüb ölkə boyu şaxələndirilməsi və islahatların artırılması üzrə müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmaqla İqtisadiyyat Nazirliyinin tərəfindən ayrı-ayrı ssenarilər təhlil olunaraq proqnozlar hazırlanıb.

Dünya bazarında neftin qiyməti proqnozlaşdırılarkən beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən 2017-ci ildə neftin qiymətinin 40 dollar civarında dəyişəcəyi xəbəri verilmişdir. Lakin Beynəlxalq Valyuta Fondu bu rəqəmlərin 50.7 dollar, Dünya Bankı isə 55.3 dollar civarında olacağını proqnozlaşdırmışdır. Qeyd etmək istərdim ki, 2017-ci ilin birinci yarımilində neftin qiyməti 50-55 dollar diapozonunda dəyişməkdədir.

Yaranmış risklər, həmçinin neft sektorunun azalması, qeyri-neft sektorunun artması təsirləri nəzərə alınmaqla, cari il ümumi daxili məhsulun 2%, növbəti illərdə isə orta hesabla 3 %-dən çox olacağı gözlənilir. Qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 69 faizə yaxınlaşacaq. 2018-ci il hasilatın həcmində azalması nəticəsində neft hasilatının 2,3 faiz azalacağı gözlənilməkdədir.

Növbəti ildə iqtisadi artımın başlıca amilləri kimi valyuta bazarındakı gözləntilərin düzgün idarə olunması, sistemli islahatların aparılması, düzgün bank sektorunun yaradılması və səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, banklara etibarın bərpa olunması, idxalın azaldılması, gələn ilin inflyasiya göstəricilərinin birrəqəmli olması, yenidən hansısa yeni xarici böhran şokunun yaşanmaması əsas göstəricilər hesab olunur.

Növbəti illərdə kənd təsərrüfatı sahələrində davamlı artım tempinin təmin olunması üçün dövlətin müəyyən tədbirlərə dəstəyinin davam etdirilməsi, aqrar təsərrüfat üçün yararlı torpaqlardan və maddi resurslarından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, müasir texnologiyalardan və intensiv metodlardan geniş istifadə olunması və müasir komplekslərin qurulması nəzərdə tutulur.

Ölkə iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğu, yeni texnologiyaların, müasir emal və istehsal sferasının fəaliyyətə başladığını nəzərə alaraq deyə bilərəm ki, yeni sənaye parklarının qurulması, həmçinin mövcud olan Sumqayıt Kimya, Mingəçevir, Qaradağ, Balaxanı və Pirallahı sənaye parklarında

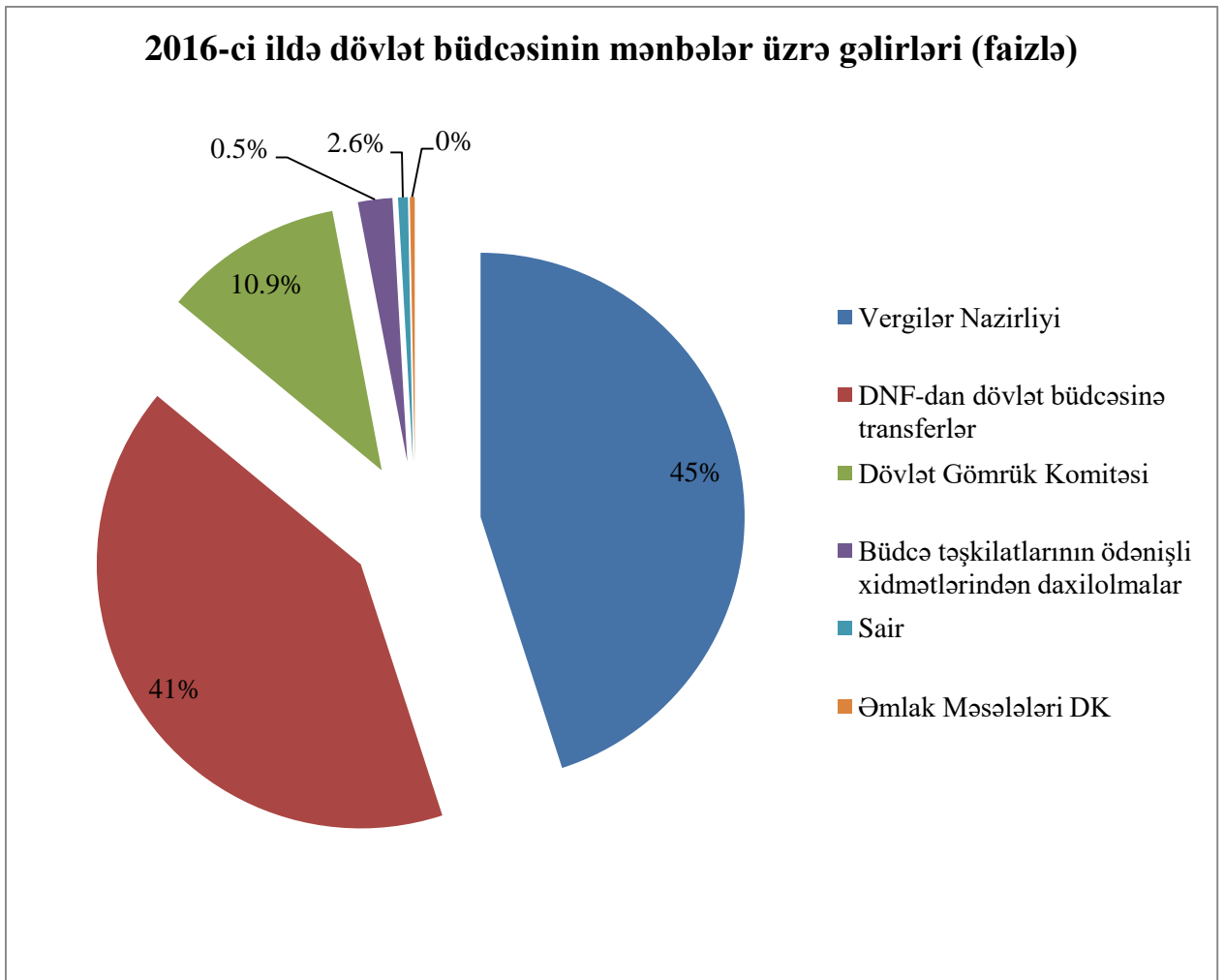
olan infrastrukturaların yenidən qurulması və ölkə əhalisinin cəlb edilməsi istiqamətində görülən tədbirlər üçün zəmin yaradılır.

Qeyri-neft sektorundakı dinamikanın tempini nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, növbəti üç ildə onun artım tempi orta hesabla 7.5% olacağı gözlənilir. Aqrar sektorda isə qeyri-neft sektorunun aparıcı sahəsi olduğunu nəzərə alaraq cari ildə 4.8%, növbəti 3 il ərzində isə 4.6% artım olacağı gözlənilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün istehsalçılar torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad olunmuşdur. Bundan savayı, öz təsərrüfat fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün fermerlərə və sahibkarlara güzəştli şərtlərlə, müxtəlif kiçik və orta həcmli kreditlər, təsərrüfat üçün xammal məhsulları və həmçinin, texnika almaq şəraiti yaradılır. Müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən, tütün, çay, pambıq, fındıq, şəkər çuğunduru, barama və digər kənd təsərrüfatı məhsulları daxil edilməklə, 14 sahəni də əhatə etməklə xüsusi proqramlar işlənib hazırlanmışdır. Aqrar təsərrüfatında reallaşdırılan yeni islahatlar, habelə verilən güzəştlər növbəti ildə də özünü göstərəcəkdir.

2017-ci ildə tətbiq edilən investisiya vəsaitlərinin özəl investisiyalar üzrə müsbət tempin olmasına ciddi töhfə verəcəyini nəzərə alaraq, bugünədək yerli sahibkarlara səkkiz iqtisadi rayon üzrə 78 investisiya fəaliyyəti sənədi verilib ki, hal-hazırda daha 15 layihəyə baxıldığı qeyd olunur. Yeni investisiya sənədlərinin təşviqi nəticəsində bunu əminliklə deyə bilərik ki, bu layihələrin reallaşması nəticəsində yerli istehsala 950 milyon manatdan artıq yeni investisiya yatırılacağı və 5 mindən artıq yeni iş yerlərinin açılacağı gözlənilir.

Qeyd etdiyimiz kimi 2014-cü ilin ikinci yarısından etibarən dünya bazarında neftin qiymətinin 3 dəfəyədək azalması bütün neft ixrac edən ölkələr üçün, o cümlədən Azərbaycan üçün də ciddi həyəcan təbilləri çalınmışdır. Neft və neft məhsullarından gələn gəlirlərin kəskin azalması müşahidə olunduğu bu son 10 ildə ilk dəfə 2015-ci ildə büdcənin tədiyə balansı 2013-cü ildə müşahidə olunan 17 milyard ABŞ dollarının yuxarı profisitdən 220 milyon dollarlıq defisitə keçmişdir. Keçən ildə

hökm sürən makroiqtisadi vəziyyətdə əsas valyuta gəlirinin təxminən 3 dəfə aşağı düşmüş olduğu bir iqtisadiyyatın nəticəsi kimi hal-hazırda iqtisadiyyatın yeni reallıqlara uyğunlaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının yenidən tarazlaşdırılması dövlət maliyyə orqanlarının önünə qoyduğu əsas vəzifə hesab olunur. Birinci olaraq makroiqtisadi məqsədlər üçün korreksiya istiqamətində dövlət büdcə vəsaitlərindən istifadənin yığcamlaşdırılması siyasətinin reallaşdırılmasına başlanılmışdır. 2013-cü ildən bu zamana qədər büdcə vəsaitlərindən istifadənin miqdarı 2,2 milyard manat və ya 12 faiz həcmində azaldılıb.

Dövlət büdcəsinə daxil olan Dövlət Neft Fondundan ayrılan transfertlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, həmin pul vəsaitləri 2013-cü ildə 15,4 milyard ABŞ dolları mərhələlərlə 2016-cı ildə 5,1 milyard dollara endirilib və təxminən üç dəfədən artıq azaldılmışdır. Qeyd edək ki, ölkənin valyuta təkliflərinin

azalması, o cümlədən milli valyutanın xarici valyuta qarşısında iki dəfədən artıq devalvasiyaya uğraması milli valyutanın məzənnəsinin adekvat olaraq korreksiya olunmasının qaçılmaz etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2015-ci ildə milli valyutanın devalvasiyası baş verərək idarə edilən üzən məzənnə proseduruna keçid elan edilib. 2016-cı ilin fevral ayında Mərkəzi Bank üzən məzənnənin valyuta bazarında iştirakını minimum səviyyəyə qədər azaldıb, Dövlət Neft Fondu hesabına valyuta bazarında yerinə yetirilən əməliyyatlar isə təşkil edilmiş hərracları çərçivəsində yerinə yetirilib. Yeni məzənnə proseduruna keçid yeni pul siyasətinin daha da sərtləşdirilməsi ilə müşahidə olunmuş, faiz dərəcələri artırılıb və inflyasiya dərəcəsinə uyğunlaşdırılmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafına da böyük önəm kəsb edir. Respublikada qeyri-neft sektorunda ixracın dinamikasında azalma müşahidə olunmaqdadır. Qeyri-neft məhsullarının idxalı isə qeyri-neft məhsullarının ixracını yetəri səviyyədə üstələyir. Azərbaycan Respublikasının reallaşdırdığı beynəlxalq səviyyədə olan transmilli layihə sayılan “Cənub” qaz dəhlizinin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi ilə bağlı vəsaitlər, bir çox dövlət şirkət və təşkilatlarının borcu və faizlər hesablanmış ödənişləri, bankların öhdəçiliyində olan xarici borclar, yaranmış dövlət borcu üzrə ödəmələr və bu xarakterdə olan ödənişlərin son zamanlarda əhəmiyyətli olaraq kiçilmiş valyuta bazarına daxil edilməsi təbii olaraq, valyuta balansında xoşagəlməz hallara səbəb olur və tətbiq olunmuş üzən məzənnə prosedurunda milli valyutanın – manatın məzənnəsinin formalaşmasında ciddi rol oynayır. Bir tam olaraq baxdıqda manatın ucuzlaşması tədiyə balansının qarşılaşdığı problemləri, o cümlədən, kapital hissəsinin qarşılaşdığı problemləri həll etmir. Bu cür ucuzlaşma tədiyə balansında yaranan borcları əksinə olaraq, daha da ağırlaşdırır. Ona görə ki, həmin borclar başqa valyutalara fiksə edilib və həmin borcları qarşılamaq üçün başqa vəsaitlər tələb olunur. Yaranacaq əlavə xərclərin hamısı büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirildiyi üçün vergi və büdcə sistemi başqa çətinliklərlə qarşılaşıb.

Bütövlükdə bu cür situasiyada Mərkəzi Bank keçən ildən üzən məzənnə rejimində fəaliyyət göstərmişdir.

Cari ildə valyuta birjasında manatın məzənnəsi ilin əvvəlindən cəmi 11 faiz ucuzlaşıb. Lakin 2016-cı ilin yekunlarına baxmağımız bizə onu deməyə əsas verir ki, ölkəmiz dünyanı əhatəsinə alan qlobal çətinliklərin, daxildə olan balanslaşmanın və liberallaşmanın respublikadakı mövcud iqtisadiyyata təsir göstərən böhranlara, ağır proseslərə öz dayanıqlılığını və davamlılığını nümayiş etdirir.

Mərkəzi Bankın 2016-cı ildə cari illə bağlı qarşıya qoyduğu sərt pul siyasətinin reallaşdırılacağı barədə verdiyi bəyanat cari ildə özünü göstərməkdədir. Bu siyasətin əsas məqsədi pul emissiyalarının qarşısının alınması, milli valyuta məzənnəsinə əlavə təzyiqin yaranmaması, bu yolla qiymətlərlə bağlı yarana biləcək inflyasiyanın qarşısının alınmasıdır.

Modern dövrün tələbləri iqtisadi sistemin mövcud fəaliyyət prinsiplərinə təkrar baxılması ilə bərabər, ümumi daxili məhsulun yenidən təşkili və gəlirlərin bölüşdürülməsində mühüm və əsas maliyyə sənədi sayılan dövlət büdcəsinə də yenidən baxış zərurəti yaradır. Yaranmış vəziyyətdə büdcə konsolidasiya tədbirləri əsas planda çıxış edir ki, bu da istənilən ölkənin iqtisadiyyat səviyyəsi və siyasi perspektivlərinin təsir etməyi ilə formalaşır. Ümumilikdə isə atılacaq addımlar iki əsas orientasiyanı əhatə edir: vəsaitlərdən istifadənin qənaətliliyi və səmərəliliyi, gəlirlərin artırılması və mobilizasiyası.

Pul vəsaitlərinin axınının məhdudlaşdığı, eləcə də makrosiyasi amillərlə də şərtlənən nisbi enmə büdcəyə daxilolmaların artırılması istiqamətində mühüm islahatları obyektiv ehtiyac yaradır. Cənab prezident İlham Əliyevin təyin etdiyi müəyyən vəzifələrin reallaşdırılması 2017-ci il üçün müəyyənləşdirilən büdcə-vergi siyasətinin ən əsas istiqamətlərində əks olunmuş vergilərin və başqa daxilolmaların faiz göstəricilərinin artırılması, keçən illərdən qalmış vergi borclarının dövlət büdcəsinə hesablanması, vergi yükünü uyğunlaşdırılmaqla qeyri-neft sektorundan

daxil olan vergi məbləğlərinin artımının əldə edilməsi kimi tədbirlərin reallaşdırılmasından gəlib keçir. Bu cür tədbirlər birinci növbədə, vergi inzibatçılığında gücləndirilməyə ehtiyac olduğunu bildirir. Həmçinin, yığım əmsalının və ayrı-ayrı vergi növləri üzrə yaranmış boşluqların hesablanması ilə əlaqədar konkret olaraq metodların, mövcud olan vergi yükünün optimallaşdırılması yönündə bir sıra mərhələli tədbirlər planının işlənilib hazırlanması büdcə-vergi siyasətinin önəm kəsb edən istiqamətlərinin həyata keçirilməsinə müsbət təsir edər. Aparılmış təhlillərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, cari il üzrə dövlət büdcəsinə daxil olacaq vəsaitlərin proqnozlaşdırılmış parametrlərinə xüsusi ssenari tətbiq olunmaqla yanaşılmışdır. Makroiqtisadi şəraitdə mühit dəyişkənliyi və pul-əmtəə bazarları münasibətləri həmin ölçülərə hesabat ili ərzində təkrar baxılması ehtimalını istisna etmir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarətinin tətbiq olunması müxtəlif səviyyələrdə olan büdcə vəsaitlərinin statistikasından, onların proqnozlaşdırılmasından başlayaraq reallaşdırılır. Birinci növbədə bu büdcə daxilolmaları ilə büdcə xaricəmələri arasındakı əlaqənin dəqiq uçota alınmasını, habelə onun hesabatlılığını tələb etməkdədir. Beləliklə, qeyd olunan yanaşma icra edilmə zamanı rast gəlinə və yarana biləcək qüsurların çox hissəsinin qarşısını alır. Büdcə hesabatlılığı isə inzibatçılığın möhkəmləndirilməsinə xidmət etməklə büdcənin şəffaflıq səviyyəsinin artırılması ilə nəticələnir. Mədxil və məxaricələr uçot və hesabatlılığının artırılması cari, ilkin və növbəti maliyyə nəzarətinin rolunu asanlaşdırmaqla onun nəticəlilik göstəricisinin qiymətləndirilməsinə, büdcə vəsaitlərinin qənaətlə və səmərəli istifadəsinə gətirib çıxarır.

Müvəqqəti öhdəliklərin dövlətin iqtisadi-maliyyə durumu qənaətbəxş olduğu halda nəzərə çarpmaması sonradan büdcə-maliyyə şoku və yaxud kritik olaraq borclanma riskinin yaranma ehtimalına nəzər yetirilməyini tələb edir. Qeyd olunanlar isə borcun davamlı olmasının təhlilini də aktuallaşdırmaqla bərabər, müvəqqəti

öhdəliklər üzrə informasiyanın hüquqi status baxımından mövcud qanunvericilikdə əks olunmasını şərtləndirib.

2.2. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların fəaliyyətinin təhlili

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra Azərbaycanın sosial və iqtisadi quruluşunda və ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsi metodlarında baş verən əsaslı yeniliklər təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin mühim aləti olan maliyyə nəzarətinin köklü olaraq yeniləşməsi zərurətini yaratmışdı. Buna görə də, həm mövcud nəzarət-təftiş orqanları ləğv olunmuş, həm də bazar iqtisadiyyatının tələblərini özündə birləşdirən yeni qurumlar yaradılmışdır. Bu orqanlara parlament yanında fəaliyyət göstərən Hesablama Palatasını, Auditorlar Palatasını, ayrı-ayrı müstəqil auditor şirkətlərini və başqa qurumları aid etmək olar. Hesablama Palatası respublika üçün əvvəllər analoqu olmayan, Azərbaycan Respublikasının prinsipial olaraq yeni orqandır. Hesablama Palatasının Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasının 92-ci maddəsində hüquqi statusu qeyd edilmişdir və 1999-cu ildə qəbul edilmiş “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri olan Heydər Əliyevin qanunvericilik təsəbbüsü ilə 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikası «Hesablama Palatası haqqında» qanununa onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması istiqamətində mühim dəyişikliklər və əlavələr olunmuşdur. Hesablama Palatası qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqi səlahiyyətlərinə görə qanunverici orqan olan Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyətdə olan dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Hesablama Palatası təşkilati və funksional müstəqilliyə malikdir. Mahiyyət etibarilə Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası müstəqil orqan olaraq, öz fəaliyyətini qanunçuluq, kollegiallıq, obyektivlik,

sərbəstlik, aşkarlıq və ədalətlik prinsipləri əsasında qurur, mövcud fəaliyyəti barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə vaxtında hesabat təqdim edir və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş özünün vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası növbəti ilin dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının qanunvericiliyə uyğun olaraq idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə istiqamətləndirilməsinə, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir. Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə qanunverici orqan Milli Məclisin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək təşkil edir. Bunun üçün hər il Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası dövlət büdcəsinə, dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat və müvafiq qanun layihəsinə rəy bildirir, qanunla müəyyən edilmiş dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşmələrin aparılmasını təhlil edir. Palata, həmçinin, dövlət büdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına mədaxilinin və istifadəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğun olub-olmadığını təhlil edir. Hesablama Palatası dövlət mülkiyyəti və valyuta vəsaitləri üzərində nəzarəti təşkil edir. Nəzarət istənilən hüquqi şəxsləri, o cümlədən, dövlət büdcədən kənar fondlarını, Azərbaycan Respublikası Milli Bankını, kommertiya banklarını, yerli idarəetmə orqanlarını, sığorta şirkətlərini və başqa kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarını əhatə edir. Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu, eləcə də, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və Palatanın daxili nizamnaməsi təşkil edir. Hesablama Palatasının fəaliyyət göstərdiyi dövlət maliyyə-büdcə nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab olunur:

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) büdcələrinin layihələrinə aid rəy bildirilməsi;

- dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) büdcələrinin gəlir və xərclərinin real həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında reallaşdırılmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirmələrin təsdiq edilmiş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasının müqayisəli təhlili, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, həmçinin, bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflərin hazırlanması;

- dövlət büdcəsinin icrası haqqında illik yekun hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verilməsi;

- dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun haqqında sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi zamanı əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarət;

- ekspert-analitik fəaliyyət;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi və Milli Məclisinin daimi komissiyalarının tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları (təşkilatları) ilə bağlı qanun layihələrinin və eləcə də Milli Məclisdə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizası;

- maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı ümumi auditin keçirilməsi;

- həyata keçirilmiş nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquqpozuntular barədə müvafiq orqanlara məlumatların verilməsi;

- digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərilməsi.

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası maliyyə-büdcə nəzarətini milli audit standartları əsasında audit vasitəsilə həyata keçirir. Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi nəzarət tədbirlərində əsas diqqət, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri üzrə dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində, həmçinin,

dövlətin iri həcmli vergi ödəyicilərində gəlirlərin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılması və icrası vəziyyətinin araşdırılmasına, gəlirlərin toplanılmasını həyata keçirən orqanlarda vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına daxili nəzarətin hansı dərəcədə təşkil edilməsinin qiymətləndirilməsinə, xərclər üzrə dövlət büdcəsi vəsaitlərindən və həmçinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitlərindən xərclərin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və qanunvericiliyə müvafiq olaraq təyinatı üzrə səmərəli istifadəsi, investisiya, sosial infrastruktur, o cümlədən, səhiyyə, elm, mədəniyyət, təhsil xərcləri üzrə qarşıya qoyulmuş dövlət proqramlarının icra vəziyyəti və s. kimi məsələlərin təhlilinə, Milli Məclis tərəfindən verilən layihələrə daha dolğun rəy və təkliflərin hazırlanmasına, müvafiq orqanların hazırladıqları məqsədli proqramların əsaslılığının qiymətləndirilməsinə, Hesablama Palatasının məlumat bazasının daha da mükəmməlləşdirilməsinə istiqamətləndirilmişdir. Cari ilin dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının rəyində dövlət büdcəsindən istifadənin əsas parametrlərini şərtləndirən makroiqtisadi şəraitin öyrənilməsinə, büdcə layihəsində reallaşdırılması nəzərdə tutulan gəlir və xərclərin həcmnin mövcud iqtisadi potensiala və prioritet vəzifələrin icrasına münasibliyinin təhlilinə, müxtəlif dövlət proqramları, habelə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası ilə təyin olunmuş məqsədlər və vəzifələr nəzərdə tutulmaqla dövlət büdcəsi xərclərinin və gəlirlərinin strukturuna böyük diqqət yetirilmiş, reallaşdırılan maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin yekunu nəzərə alınmaqla müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir. Hesablama Palatasının rəyində 2016-cı il üzrə dövlət büdcəsi vəsaitlərinin daha çox ehtiyatlı yanaşma əsasında proqnozlaşdırılması mövcud olan iqtisadi vəziyyət şəraitində düzgün yanaşma kimi qiymətləndirilmişdir. Bundan əlavə, rəydə ölkənin mövcud orta müddət iqtisadi və sosial inkişaf proqnozuna əsasən maliyyə siyasətinin reallaşdırılması üçün 2016-cı ildə büdcə-vergi siyasətində dövlət büdcəsinə gəlirlər üzrə daxilolmalarında qeyri-neft sektoru üzrə vergi gəlirlərindən daxilolmalarının xüsusi çəkisinin artımı ilə nəticələnməsi, qeyri-neft kəsirinin zamanla azaldılması, vergi daxilolmalarının yığım əmsalının çoxaldılması, vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi, ayrı-ayrı vergi

növləri üzrə vergi bazasının daha da genişləndirilməsi yönündə işlərin davam etdirilməsi, dövlət torpaqlarının icarəsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının artırılması ilə nəticələnməsi, vergi borclarının azaldılması üzrə lazımı tədbirlərin görülməsi, dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətlər müsbət dəyərləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik yekun hesabatlar və müvafiq qanun layihələri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən baxılmaq və rəy verilmək üçün Hesablama Palatasına göndərilir. Qeyd edək ki, dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondları ilə bağlı qanun layihələrinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin layihələrinin təhlili zamanı maliyyə ekspertizasının keçirilməsi də ali nəzarət orqanı olan Hesablama Palatasına tapşırıla bilər. Palatanın yerinə yetirdiyi dövlət maliyyə-büdcə nəzarəti ilə əlaqədar məlumatları, hesabatları və sənədləri digər səlahiyyətli dövlət orqanlarından, Azərbaycan Respublikası Milli Bankından, müvəkkil banklardan və həmçinin, kredit təşkilatlarından, eləcə də hüquqi şəxslərdən almaq hüququna malikdir. Qeyd olunan təşkilatlar və onların vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının üzvləri tərəfindən verilən sorğuya əsasən zəruri olan məlumatları təqdim etməlidirlər. Hesablama Palatası tərəfindən yerinə yetiriləcək maliyyə-büdcə ekspertizası təsdiq edilmiş proqram əsasında həyata keçirilir. Maliyyə-büdcə ekspertizasının proqramı Hesablama Palatasının auditorları tərəfindən tərtib olunur və bu proqram Hesablama Palatasının iclasında baxılaraq təsdiq edilir. Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilən nəzarət tədbirlərinin proqramı aşağıdakıları əhatə edir:

1. Nəzarət tədbirinin keçirilməsinin əsası;
2. Keçirilən tədbirin müvafiq məqsədi və predmeti;
3. Yoxlanılan qurumların siyahısı;
4. Yoxlama qrupunun tərkibi;

5. Nəzarət tədbirinin başlama və başa çatma müddətləri;

6. Nəzarət tədbiri ilə əhatələnən dövr;

7. Rəylərin və hesabatların Hesablama Palatasının iclasına təqdim edilməsinin müddətləri.

Maliyyə-büdcə ekspertizasının keçirilməsi barədə sorğuda göstərildikdə, eyni zamanda dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar dövlət fondlarına daxil olan gəlirləri və xərcləri təhlil edərkən, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmaması hallarının və digər hüquq pozuntularının mövcud olduğu barədə qənaətə gəldikdə Palata müəssisə və təşkilatlarda audit (nəzarət tədbirləri) fəaliyyəti həyata keçirə bilər. Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə ekspertizası hüddurlarında keçirilən nəzarət tədbirlərinin reallaşdırılmasına dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri, habelə müqavilələr əsasında müstəqil auditorlar və müxtəlif mütəxəssislər cəlb oluna bilərlər. Keçirilmiş nəzarət tədbirlərinin nəticələri dair rəy bu tədbirlərin keçirilməsində iştirak edən auditorlar tərəfindən imzalanır və Hesablama Palatasına verilir. Palatanın keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə baxılma müddəti rəy və hesabatın təqdim edilməsindən sonra 10 iş günü müddətindədir və müvafiq qərarlar qəbul edilir.

Respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin, həmçinin də, Dövlət Borcunun idarə Edilməsi Agentliyinin böyük rolu vardır. Qeyd etdiyimiz nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd zamanla artan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, maliyyə xidməti, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin yeni tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını aparan və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu həyata keçirən, Azərbaycan

Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin mədaxili və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti reallaşdıran, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında mövcud öhdəlikləri qəbul edən icra hakimiyyəti orqanıdır. Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri bunlardır: büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə əvvəlcədən dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürür və eyni zamanda bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının qarşılınmasını həyata keçirir; dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirməklə büdcəyə gələn vəsaitlərin mədaxilini və xərclərinin vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq ünvanlı istifadəsini təmin edir; dövlət xəzinədarlığının inkişafını, vahid xəzinə hesabından vəsaitlərin silinməsinə sərəncam verilməsini və bu hesabın idarə edilməsini təmin edir və qanunvericiliklə təyin olunmuş başqa istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin, həmçinin, məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin qoyulmuş məqsədlərə uyğun olaraq və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən bir orqandır. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıda göstərilən vəzifələri həyata keçirir:

- Dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi istiqamətində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri aparmaq;

- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə olunması və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri aparmaq;

- büdcənin rayon və şəhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrası üzrə rayon və şəhər maliyyə idarələrinin (şöbələrinin) fəaliyyətini və həmin rayon və

şəhərlərin ərazilərində olan büdcə təşkilatlarının büdcə və büdcədən kənar vəsaitlər üzrə gəlir və xərc smetalarının icralarını yoxlamaq;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada məhkəmə qərarlarına və həmçinin, hüquqmühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən təftiş və yoxlamalar aparmaq;

- yerinə yetirilən nəzarət tədbirləri zamanı tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar edildiyi zaman yoxlama materiallarını müvafiq olaraq hüquqmühafizə orqanlarına verilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi isə qanunvericiliyə əsasən dövlət borcunlarının yerinə yetirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını və dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olan Təminat Fondunun vəsaitlərini idarə edən və ya idarə etməyə verən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını reallaşdıran, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun qeydiyyatını aparmaq üçün yaradılmışdır. Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyinin əsas vəzifələri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- hər il növbəti büdcə ili üzrə proqnozlaşdırılan dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələri və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri işlənərkən Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclanmasının (il ərzində dövlətin gedəcəyi borclanmanın, o cümlədən dövlət istiqrazlarının emissiyası hesabına cəlb olunacaq vəsaitlərin məbləği) və büdcə ili ərzində veriləcək dövlət zəmanətləri üzrə hesablanacaq məbləğin yuxarı həddinə dair təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək;

- dövlət borcu üzrə yaranacaq əsas məbləğin və faizlərin ödənilməsi üzrə xərclərin həmin ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunda nəzərə alınması üçün təkliflər vermək;

- borc öhdəliklərinin verilmə şərtlərini və maliyyə bazarından maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi fürsətlərini qiymətləndirmək;

- müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası, onların tədavülü və ödənilməsi şərtləri və çapı ilə bağlı xərclər haqqında təkliflər vermək və onun reallaşdırılmasını təmin etmək;

- dövlət borcunun idarə edilməsi məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş tədbirləri görmək;

- dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə mövcud olmuş borca xidmət göstərilməsini və dövlət borcunun vaxtında geri qaytarılmasını təmin edən tədbirləri görmək;

- yaranmış dövlət borcunun və ya dövlət zəmanəti üzrə alınmış borcun təyinatı üzrə deyilən məqsədlər üçün və səmərəli istifadəsinə nəzarət etmək;

- borc öhdəliyi ilə əlaqədar yaranmış olan problemlərin aradan götürülməsi barədə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək;

- dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabında olan vəsait qalığını (sərbəst qalığı) və Təminat Fondunun vəsaitini müəyyən edilmiş qaydada yönləndirmək və ya valyuta vəsaitlərinin idarə olunmasında geniş təcrübəyə malik olan yüksək göstəricilərə malik qurumlara idarəyə vermək;

- dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi, valyuta və büdcə siyasətin gücləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək və bu siyasətin reallaşdırılmasında yaxından iştirak etmək və s.

2.3. Maliyyə nəzarətinin dövlət büdcəsinin artırılmasına təsirinin qiymətləndirilməsi

Səmərəli nəzarət sisteminin qurulması hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təminatının vacib ünsürlərindən biri kimi mühim əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada, çox səciyyəvidir ki, Azərbaycanda mükəmməl nəzarət sisteminin qurulması və yaranmış nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri ilə tarazlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində həmişə diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının müstəqil, demokratik istiqamətdə inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra ölkədə reallaşdırılan radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin yenilənməsi, eləcə də nazirlik, komitə və digər müfəviq icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid edilməyən yoxlamalar aparılmasının qadağan olunması və bu istiqamətdə ardıcıl olaraq reallaşdırılan digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun olan nəzarət sisteminin qurulmasına xidmət etmişdir. 1998-ci il 29 dekabr tarixli «Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» fərmanda isə islahatların nəzərdə tutulmuş dörd əsas məsələdən ikisi dövlət xərclərinin idarə olunması və nəzarət sisteminin islahatını, başqa sözlə desək, nəzarətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Qeyd etdiyimiz fərman ölkədə maliyyə nəzarətini mövcud bazar iqtisadiyyatına adaptasiya etməyə, maliyyə nəzarətinin qarşısındakı əsas məsələ olan dövlət büdcəsi gəlirlərinin çoxaldılmasına və xərclərin səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə nəzarətinin korrupsiya ilə nəticələndirə biləcək əngəllərdən azad olunmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün yeni imkanların yaradılmasına yönəldildi. Hazırkı nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar sırasına «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16 sentyabr 1994-cü il), «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il), bundan başqa, «Azərbaycan

Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını (8 iyun 2000-ci il) da misal gətirmək olar. Bunun da nəticəsidir ki, Azərbaycanda beynəlxalq tələblərə cavab verən nəzarət sisteminin əsası qoyulmuşdur. Başqa sözlə desək, bir tərəfdən, nəzarətedici qurumların sayının məhdudlaşdırıldığı və səlahiyyətlərinin azaldığı halda, digər tərəfdən də müasir nəzarət institutlarına daha geniş yer verilmiş, onların inkişafına nail olunmuşdur. Əyani olaraq bir misal kimi deyə bilərik ki, cəmiyyətin müstəqillik meyarlarından biri kimi qiymətləndirilən və müstəqil, qərəzsiz nəzarət forması sayılan audit Azərbaycanda beynəlxalq standartlar normaları baxımından artıq bərqərar olmuşdur və iqtisadi həyatda öz mövqeyini durmadan möhkəmləndirir. Həmçinin əsas vəzifəsi dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin istifadəsinə nəzarəti həyata keçirmək olan və konstitusion əsaslarla kənar dövlət maliyyə nəzarətini reallaşdıran Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası yaradıldı. Hesablama Palatası Azərbaycanın Ali Audit institutu olaraq dövlət maliyyəsinə, büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərə nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqandır. Nəzarətin aparılmasında məqsəd dövlət təmayüllü vəsaitlərin xərclənməsi, dövlət əmlakının istifadə olunması, yaxud özəlləşdirilməsi zamanı səmərəliliyin və doğruluğun təmin edilməsi, həmin vəsaitlərin dövlət büdcəsinə mədaxilini izləmək, həmçinin ictimai hesabatlılığın, şəffaflığın həyata keçirilməsi, beləliklə də kənarlaşmaların xüsusən də korrupsiyanın qarşısının alınmasıdır. Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələblərinə uyğun olaraq Milli Məclis tərəfindən yaradılıb. Maliyyə şəffaflığının təmin olunması, nəzarətin yeni dövrün tələblərinə uyğun qurulması istiqamətində əsaslı işlər görülsə də, konkret şəraitdə müəyyən problemlər və çatışmamazlıqlar da mövcuddur ki, onların həll yollarının tapılması ümumi işin xeyrinə olardı.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin yürütdüyü maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi, eləcə də ölkədə maliyyə sabitliyi üçün şərait yaradılmasına xidmət etməlidir. Dövlət quruluşunun təşkil olunması xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə özünəməxsus

maliyyə nəzarəti sistemi formalaşır. Dünya təcrübəsində demək olar ki, çoxdan dövlət maliyyə nəzarəti orqanları müstəqil cəmiyyətin mühim tərkib hissəsi və ictimai maliyyə vəsaitlərinin idarə edilməsinin analoqu olmayan elementi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu görə də başqa ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması və fəaliyyətinin öyrənilməsi ölkəmiz üçün böyük diqqət tələb edə bilər. Xarici ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti qanunvericiliklə müəyyən olunan və dövlətin müvafiq icra orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilən nəzarət forması olaraq dövlətin valyuta sərvətlərinin və material resurslarının idarə olunmasında səhvlərin, pozuntu hallarının, sui-istifadə hallarının, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmaması, dövlətin iqtisadi (o cümlədən maliyyə) təhlükəsizliyi üçün yarana biləcək təhdidlərin aşkarlanması və qarşısının alınmasına istiqamətləndirilir. Bir çox ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili müxtəlif prinsiplərə bağlansa da, onları birləşdirən ümumi cəhət maliyyə nəzarəti sisteminin qeyri-mərkəzləşdirilməsi və auditin nəzarətin müstəqil bir qolu kimi fərqləndirilərək, inkişaf etdirilməsidir. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrin böyük hissəsində dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının bir çoxu dövlət büdcə nəzarətinin aparılmasında auditin effektivliyini ön plana çəkirlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə ali nəzarət orqanlarının apardığı yoxlamaların ümumi sayında auditin effektivlik əmsali 50% təşkil etməkdədir. Əksər ölkələrdə dövlət maliyyə nəzarətinin əsas hissəsi qanunverici orqanın tabeliyində olan nəzarət orqanıdır. Bir qayda olaraq demək olar ki, bir çox ölkələrdə dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinə parlament nəzarətini həyata keçirən xüsusi qurumlar mövcuddur. Məsələn, RF-sı, Belarusiya, Latviya, Litva, Moldoviya, Albaniya, İsrail, İndoneziya, Almaniya, həmçinin Azərbaycan kimi ölkələrdə bu məqsədlə yaradılan hesablama palataları, Braziliya, Portuqaliya, Venesuela, Uruqvay kimi ölkələrdə isə hesablama tribunalları fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə bəzi ölkələrdə isə (Avstraliya, Kanada, Danimarka, Hindistan, Misir, Əlcəzair, Böyük Britaniya, İrlandiya) dövlət maliyyə nəzarətinin funksiyalarını müxtəlif vəzifəli şəxslər, konkret halda baş auditorlar yerinə yetirirlər. Hesablama-nəzarət orqanlarının dünya təcrübəsində yaradılmasının əsas üç modeli vardır:

1. Parlament modeli (onun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hesablama palatasının formalaşdırılması, onun tərkibi və sədrini parlament təyin edir) ;

2. Qeyri-parlament modeli (burada hesablama palatasının formalaşdırılması prezidentə və ya hökumətə məxsus olur);

3. Qarışıq model (qarışıq model yuxarıda qeyd etdiklərimizin sintezi şəklində müəyyən edilir).

Xarici ölkələrin qanunvericilində hesablama palatalarının bir-birilərindən fərqlənərək öz öhdəliklərini aşağıdakı kimi müəyyən edirlər:

- Dövlət büdcəsindən istifadəyə nəzarət (məsələn, İtaliya Hesablama Palatası hökumət aktlarının qanuniliyinin ilkin nəzarətini və dövlət büdcəsinin icrasına nəzarəti yerinə yetirir);

- Dövlət gəlirləri və xərclərinə nəzarət (məsələn, Bolqarıstanda Hesablama Palatası dövlət gəlir və xərc hissəsində olan vəsaitlərin üzərində nəzarəti həyata keçirir, maliyyə hesabatlarının aparılma metodikalarını müəyyən edir və onların icrasına monitorinqi reallaşdırır);

- Dövlətin ayrı-ayrı icra orqanlarının müxtəlif maliyyə əməliyyatlarına nəzarət (məsələn, Avstriyada Hesablama Palatası federasiyanın, torpaqların, ayrı-ayrı icmaların və qanunvericiliklə müəyyən edilən digər subyektlərin maliyyə fəaliyyətləri üzərində, Polşada ali nəzarət orqanı isə dövlət orqanlarının və onların tabeçiliyində olan müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri üzərində maliyyə nəzarətini reallaşdırırlar). Dünya ölkələrinin nəzarət-hesablama orqanlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Maliyyə nəzarəti orqanlarının müstəqil olması – qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarında asılı olmaması;

- Bu orqanların fəaliyyətində əsas olaraq dövlətin maliyyə resurslarının məqsədli və effektiv istifadəsinə nəzarət;

- Eləcə də nəzarət orqanlarının fəaliyyət səmərəliliklərinin və ya effektivliklərinin yüksəldilməsi.

Nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin effektivlik ölçüsü aparılan nəzarət tədbirləri vasitəsilə büdcəyə geri qaytarılan valyuta vəsaitlərinin həcmi və yaxud da büdcənin planlaşdırılmasında aparılan analitik fəaliyyət nəticəsində qənaət edilən vəsaitlərin həcmi ilə müəyyən edilir. Bunu Yaponiyanın timsalında daha aydın göstərmək olar. Yaponiyada maliyyə nəzarətini həyata keçirən başlıca orqan Hesablama Palatası hesab edilir. Hesablama Palatası Yaponiya konstitusiyasına əsasən hakimiyyətin qollarından (məhkəmə, icraedici, qanunverici) asılı deyildir. Yaponiya Hesablama Palatasının fəaliyyət effektivliyini 337000 milyon yena həcmində qiymətləndirmək olar. Ötən ilin məlumatlarına əsasən göstərilən həcmdə dövlət vəsaitləri Hesablama Palatasının apardığı nəzarət tədbirləri nəticəsi olaraq dövlət büdcəsinə geri qaytarılmışdır. ABŞ-da isə 2014-cü ilin məlumatlarına istinadən nəzarəti orqanlarının fəaliyyət effektivliyini 48,9 milyard dollar səviyyəsində qiymətləndirmək olar.

Bir çox ölkələrdə parlament nəzarəti institutlarından savayı hökumət nəzarəti və ya icra hakimiyyəti orqanlarının xətti ilə reallaşdırılan nəzarət, eləcə də dövlət başçısına tabe olan (prezident nəzarəti) maliyyə nəzarəti orqanları fəaliyyət göstərir. Buna misal olaraq ABŞ-da prezident yanında Administrativ-Büdcə idarəsi, federal nazirlik və idarə və təşkilatlarda nəzarət xidmətləri, Böyük Britaniyada nazirlər kabineti yanında ictimai Hesablar Komitəsi, Almaniyada Federal Maliyyə Orqanı və s. mövcuddur. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə demək olar ki, xarici ölkələrdə maliyyə nəzarəti orqanları bir qayda olaraq, dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində vacib və aktiv rol oynayır. Mövcud olan dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının böyük əksəriyyəti müstəqildir və onların fəaliyyəti kifayət qədər məhsuldar və səmərəlidir. Buna görə də ölkəmizdə də xarici ölkələrin maliyyə nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin üstün cəhətlərinin tətbiqi nəzarət işinin effektivliyinin daha çox artmasına, büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə, dövlət

əmlakının mühafizəsinə, büdcə kəsirinin azaldılmasına, bu işə öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına və iqtisadi dirçəlişə gətirib çıxarar.

FƏSİL 3. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafa təsiri və onun artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun artırılması istiqamətləri

3.1. Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin müasir tələblər səviyyəsində təşkilinin proqnozlaşdırılması

Respublikamızda dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin gətirdiyi, büdcə və vergi intizamının möhkəmləndirilməsinin dövlət siyasətində əsas rol oynadığı, müstəqil və sosialyönlü vətəndaş cəmiyyətinin yarandığı indiki dövrdə maliyyə nəzarətinin rolu və vacibliyi iki dəfə artır. Bu anlamda heç də təsadüfi deyildir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin modern tələblər səviyyəsində təşkili və onun effektivliyinin çoxaldılması dövlət quruculuğunun ən vacib istiqamətlərindən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik, demokratiya qazandıqdan sonra ölkədə reallaşdırılan müxtəlif radikal iqtisadi islahatlar və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, xəzinədarlıq sisteminin qurulması, nazirlik, komitə və başqa müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş orqanlarının ləğv edilməsi, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid edilməyən yoxlamalar keçirilməsinin qadağan olunması və eləcə də bu istiqamətdə ardıcıl şəkildə aparılan başqa məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun olan maliyyə nəzarəti sisteminin qurulmasını zərurətə çevirdi. Bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu şəraitində maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, ilk öncə auditor xidmətinin ən müasir mexanizmlərinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsini, tətbiq olunan nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını və sairəni nəzərdə tutur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, respublikada auditin təşkili və həyata keçirilməsi sahəsində əsaslı işlər aparılmasına və bir sıra problemlərin həll edilməsinə ehtiyac vardır.

Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi də göstərir ki, burada icra olunan hər hansı layihələr auditor nəzarətindən keçməklə həyata vəsiqə alır. Bir qayda olaraq qeyd olunan ölkələrdə icrası nəzərdə tutulan dövlət

proqramları üzrə layihələrdə bu məqsədlə ayrılmış vəsaitin 1-2 faizi nəzarət tədbirlərinin icra olunmasına sərf olunur.

Respublikamızın idarə və müəssisələrində icra olunan təsərrüfat əməliyyatlarının hazırki qanunvericilik tələblərinə uyğun olmasını, onların şəffaflığını və dəqiqliyini təmin edən müstəqil nəzarət forması olan auditin geniş tətbiq olunması vacib şərtidir. Ümumiyyətlə bunu normal hal kimi hesab etmək olmaz ki, Azərbaycan Respublikasının «Audit xidmətinin təşkili» haqqında qanununda belə respublikada fəaliyyət göstərən şirkət və birliklərin illik auditor yoxlamasından keçməsinə dair qayda müəyyən olunmamışdır. Həmin qanunda daxili auditin təşkili prinsipləri və onun mühim müəssisədaxili iqtisadi nəzarət forması olduğu müəyyən olunmamışdır.

Göstərilənləri nəzərə alaraq hesab edirik ki, respublikamızda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin əsaslı şəkildə genişlənməsi və iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi şəraitdə iqtisadi nəzarətin və bu əsasda audit nəzarətinin hərtərəfli inkişafı və genişlənməsi çox vacib amildir. Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, onun səmərəliliyi xeyli dərəcədə dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də bilavasitə asılıdır. Maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi baza bu nəzarəti demokratik dövlətə xas olan keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçirməyi təmin etməlidir. «Maliyyə nəzarəti haqqında» qanun layihəsinin, “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya” və başqa normativ hüquqi sənədlərin hazırlanması və qəbul edilməsi bizə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dövləti tərəfindən ölkədə maliyyə nəzarətini tənzimləyən normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına və maliyyə münasibətlərində şəffaflığın təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilir. Qeyd edək ki, bu sahədə yüksək təcrübəyə malik olan Avropa ölkələrinin təcrübəsi öyrənilərək, qanunvericilik aktlarının tətbiqi prinsipləri, işlənməsi mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Həmçinin qanun layihələrində bütövlükdə Avropa ölkələrinin təcrübəsinin tətbiqinin qeyri-mümkün olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan reallıqları da nəzərə alınmışdır. Onu da qeyd edək ki, maliyyə fəaliyyəti zamanı qanuna əməl

olunması, onun səmərəliliyini və məqsədəmüvafiqliyini təmin etmək məqsədilə ölkədə maliyyə nəzarəti sahəsində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və dövlət quruculuğu çərçivəsində yeniliklər edilmişdir. Bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv olunmuş, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatının tələblərini özündə birləşdirən yeni orqanlar və fəaliyyət sahələri təşəkkül tapmış, dövlət maliyyə nəzarəti gücləndirilmişdir. Bu orqanlara misal olaraq Hesablama Palatasını, Auditorlar Palatasını, müstəqil auditor şirkətlərini və sairəni demək olar. Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin təsdiq olunması və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin reallaşdırılmasına kömək etmək təşkil edir. Hesablama Palatası dövlətə məxsus olan mülkiyyət və valyuta vəsaitləri üzərində nəzarət aparır. Nəzarət hər hansı hüquqi şəxsləri, o cümlədən dövlət büdcədən kənar fondlarını, Azərbaycan Respublikası Milli Bankını, yerli idarəetmə orqanlarını, kommertiya banklarını, sığorta firmalarını və başqa kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarını əhatə edir.

Respublikada son dövrlərdə dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının yaradılmasının və fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsinə də böyük əhəmiyyət verilir. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli prezident fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində bir sıra yeni nəzarət strukturları, məsələn, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi və s. yaradılmışdır.

Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasının əsas məqsədi ildən-ilə artan dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin və dövlətin xarici və daxili borclarının idarə olunması, dövlət xəzinədarlığı, həmçinin, dövlət maliyyə, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkil olunması və aparılması sahələrində ehtiyac duyulan dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin modern tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir. Fikrimizcə, çox sahəli bir sistemi özündə birləşdirən maliyyə nəzarətinin müxtəlif istiqamətlərini təkmilləşdirməkdən öncə ölkəmizdə maliyyə

nəzarəti üzrə vahid konsepsiya işlənib hazırlanmalı və həmin konsepsiyada maliyyə nəzarətinin nəticəliliyinin, dürüstlüyünün, şəffaflığının və aşkarlığının, obyektiv yanaşılmasının və səriştəliliyinin, müstəqilliyinin və təsirlik dərəcəsinin, iqtisadi inkişafa və təhlükəsizliyə təminatının əsas yolları, maliyyə nəzarətinin hüdudları, forma, metod və üsulları, nəzarət orqanlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarəti orqanları ilə başqa dövlət icraedici orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti ilə bağlı sahələrdə ayrı-ayrı maraqların toqquşmasının qarşısının alınması, eyni zamanda nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmləri müəyyən edilməlidir. Fikrimizcə, maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində aşağıda qeyd olunan digər tədbirlərin görülməsi də düzgün olardı:

- 1) Maliyyə nəzarətinin effektivlik meyarlarının işlənib hazırlanması və tətbiqi;
- 2) Maliyyə nəzarətində mütərəqqi seçmə prosedurlarından istifadə etmək məqsədilə daha geniş əhatəliliyi təmin etmək;
- 3) Maliyyə nəzarətinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi və təsirliliyinin təmin edilməsi;
- 4) Nəticəyə istiqamətləndirilmiş büdcələşdirmə və səmərəlilik auditinin effektivliyinin artırılması və genişləndirilməsi;
- 5) Maliyyə nəzarəti orqanlarının ehtiyac duyulan yeni Koordinasiya Şurasının yaradılması;
- 6) Nəzarət orqanlarının mövcud dəqiqliyinin və hesabatlılığının təkmilləşdirilməsi;
- 7) Maliyyə nəzarətində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektron nəzarət(“e-nəzarət”) sisteminin qurulması;
- 8) Müstəqil (kənar) auditorların dövlət büdcəsi maliyyə nəzarətinə cəlb edilməsi;

9) Nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin bir-birləri ilə əlaqələndirilməsi və sinxronlaşdırılması;

10) Maliyyə nəzarəti statistikasının təşkil olunması;

11) Peşə fəaliyyəti standart normalarının və peşə etikası məcəlləsinin praktikada tətbiq olunmasına aid metodik tövsiyələrin hazırlanması üzrə işlərin təşkili və onlara riayət edilməsinin təmin edilməsi;

12) Dövlət orqanlarında daxili nəzarət fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi;

13) Kadr hazırlığı mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

14) Beynəlxalq təcrübələrə yiyələnmək və onların tətbiqi.

Beləliklə, respublikamızda maliyyə nəzarətinin tədqiqi göstərir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin modern dövrün tələblərinə uyğun təşkil olunması və təkmilləşdirilməsi olduqca vacibdir. İqtisadi islahatların yeni mərhələlərinə addımlayan Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarətinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkili nəticə etibarilə dövlət maliyyə siyasətinin müvəfəqiyyətlə reallaşdırılmasına, maliyyə vəsaitlərinin vaxtında dövlət fondlarına daxil olmasına, habelə dövlət vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadəyə gətirəcək, bu da öz növbəsində sosial-iqtisadi dirçəlişə imkan verəcəkdir.

3.2. Dövlət büdcəsinin artırılmasında maliyyə nəzarətinin rolunun təkmilləşdirilməsi

Dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsi, maliyyə münasibətlərinin yeniləşdirilməsi ümumdövlət və həmçinin də, dövlətlərarası məsələlərin həllində büdcənin rolu və yerinin birmənalı qiymətləndirilməsinə imkan verməlidir.

Dövlət maliyyəsinin və onun birinci tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsinin təşkili və icrasına nəzarət dövlətin tək cə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin mədaxil və məxaricinin uçotu, hesabatı deyil, dövlətin iqtisadi siyasətini reallaşdırmaq vasitələrindən biridir. Ölkədə aparılan yeni iqtisadi islahatların strateji əsası büdcəyə mədaxil və məxariclərin daha da səmərəli idarə edilməsini mümkün edən dövlət maliyyə nəzarət sisteminin yaradılmasından, dövlət xərclərinin yeni qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişafının mümkün yollarının araşdırılmasından və bu istiqamətdə daim mütərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır .

Müasir şəraitdə dünya iqtisadiyyatı ildən-ilə öz fəaliyyətini yeniləşdirir və bütün bu göstəricilər bazar münasibətlərinin mövcudluğu ilə şərtlənir. Buna görə də dünyanın qeyri-bazar inkişaf yolunu tutmuş ölkələri indi öz iqtisadi sistemlərini dəyişərək bazar iqtisadiyyatına keçirlər. Bazar iqtisadiyyatı sistemində isə maliyyə nəzarəti çox mühüm mövqeyə malikdir. Dövlət maliyyə nəzarətinin yeiləşdirilməsi ilk növbədə bu nəzarətin ən müasir formasının təşkili və fəaliyyətinin təmin olunması, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin və effektivliyinin artırılması nəzərdə tutulur. İnkişaf etməkdə olan respublikamız dünya təsərrüfatında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndirilməsi və dərinləşdirilməsi, ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə beynəlxalq hesablaşma formalarını, eləcə də maliyyə-kredit münasibətlərini daha da təkmilləşdirir və inkişaf etdirir. İqtisadiyyatın istəilən sahəsində olduğu kimi dövlət maliyyəsi sferasında da iri miqyaslı islahatlar öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

Maliyyə münasibətləri geniş təkrar istehsal prosesinin kəsilməzliliyi, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsinin, ölkənin təhlükəsizliyinin, müstəqilliyinin və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin başlıca amillərindən biridir. Mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan iqtisadi münasibətlər sisteminin

əsas hissəsi olan maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti maliyyənin reallaşdırdığı bölüşdürücü və nəzarət funksiyalarında daha aydın özünü göstərir.

Nəzarət funksiyasının birinci şərti maliyyənin bölgü funksiyasıdır. Əgər bölgü funksiyası ÜDM-un və Milli Gəlirin bölgüsü zamanı və yenidən bölgüsü prosesində təzahür edirsə, bu zaman nəzarət funksiyası bölgü prosesinin bütün mərhələlərində reallaşdırılır. Hal-hazırda modern dövrün tələblərinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada – Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən yerinə yetirilir ki, bu da öz növbəsində ödənişlər üzrə yarana biləcək borcların əmələ gəlməsinin qarşısını kəsməyə, büdcə təşkilatlarını müntəzəm olaraq maliyyə resurslarıyla təmin etməyə və məcburi dövlət ödənişlərini vaxt-vaxtında həyata keçirməyə, büdcədən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə səmərəli istifadə olunması üzərində maliyyə nəzarətini təşkil etməyə şərait yaradır. İqtisadi islahatların yeni mərhələsində dövlət maliyyə nəzarətinin beynəlxalq göstəricilər səviyyəsində təşkili nəticə etibarlı ilə maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasına, büdcə kəsinin azaldılmasına, bu isə öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin qaldırılmasına və sosial-iqtisadi inkişafa gətirib çıxaracaqdır.

İcra hakimiyyəti orqanlarının maliyyə-büdcə sferasında fəaliyyətinə dövlət nəzarəti nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətinə aid olunur ki, bu da dövlət büdcəsinin təsdiq olunması və icra edilməsinə nəzarət, dövlət mülkiyyətindən istifadənin səmərəliliyinə nəzarət, büdcədən kənar fondların vəsaitlərindən istifadəyə nəzarət və s. funksiyalarla yerinə yetirilir. Dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının daxili nəzarəti səmərəli dövlət idarəetməsinin təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Bu büdcə gəlirlərinə və xərclərinə nəzarət etməyə, dövlət maliyyə sisteminin fəaliyyət göstərməsini izləməyə, bu sistemi səmərəli idarə etməyə, habelə, maliyyə siyasətini reallaşdırmağa imkan verir. Maliyyə vəsaitlərinin istifadəsinə kənar nəzarət isə dövlət vəsaitlərinin qorunub saxlanması, maliyyə sferasında qəbul edilmiş qanunverçilik və şəffaflıq, hesabat vermə, qənaətcillik, səmərəlilik prinsiplərindən kənarlaşmalar haqqında cəmiyyəti informasiya verməklə məlumatlandırır. Ənənəvi olaraq

parlament dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşən müəssisə, idarə və təşkilatlarda auditor yoxlamalarının aparılmasını maliyyə nəzarəti orqanına tapşırır və aparılan audit haqqında, həmçinin dövlət büdcəsinin layihəsi və onun icrası barədə bu orqandan müntəzəm rəy və hesabat tələb etmək səlahiyyətinə malikdir.

Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasına, maliyyə sabitliyi üçün şəraitin yaradılmasına, mövcud qanunvericiliyə əməl olunmasına təminatın yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin təyinatı üzrə və qənaətlə istifadə edilməsinə, dövlət əmlakının qorunmasına, büdcə və maliyyə intizamının pozulması faktlarının aşkar olunmasına, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərcənməsinin, habelə dövlətin sərəncamında olan əmlakın mənimsənilməsi hallarının aşkar edilərək düzəldilməsinə xidmət etməlidir.

Maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə leqal, səmərəli xərclənməsi, dövlət vəsaitinin formalaşmasında və xərclənməsində ehtiyatların müəyyən olunması, dövlət büdcəsinə və həmçinin, büdcədən kənar dövlət fondlarına hesablanmış borcların vaxtında və tam ödənilməsi, eyni zamanda dövlət büdcəsi vəsaitlərinin artırılması üzrə ehtiyatların aşkarlanması və bütün buların xüsusi dövlət orqanları tərəfindən reallaşdırılması dövlət nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Əksər ölkələrdə dövlətin reallaşdırdığı maliyyə nəzarəti maliyyə nazirlikləri və onların yerli orqanları, xəzinədarlıq sistemi və yerli vergi orqanları tərəfindən icra olunur. Dövlətin maliyyə fondlarının yaradılması və dövlət tapşırıqlarının həyata keçirilməsi prosesində həmin vəsaitlərdən istifadə edilməsi maliyyə nəzarəti ilə tənzimlənən dövlət və özəl təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində baş tutur. Bununla bərabər, iqtisadiyyatın bütün sahələrində inkişaf, həmin sahələrdə istənilən dövlət proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçilməsi effektiv nəzarət sistemi olmadan mümkün deyildir.

Dövlət vəsaitinin səmərəli xərclənməsində müstəsna əhəmiyyəti olan maliyyə nəzarəti dövlət idarəetmə fondlarının əsas və məcburi elementlərindən biri olmaqla, dövlətin maraqlarına xidmət göstərir və dövlətin adından müxtəlif

istiqlamətlərdə yerinə yetirilir. Dövlət nəzarəti nöqsaların gələcəkdə təkrarlanmaması üçün müəyyən tədbirlər görmək, bəzi hallarda təqsirkar şəxsləri məsuliyyətə cəlb etmək, habelə vurulmuş zərərin günahkar şəxslər tərəfindən ödənilməsinin təmin olunması məqsədi ilə mümkün qədər ilkin mərhələlərdə material resurslarının səmərəli və israf etmədən xərclənməsində yol verilmiş qanunsuzluqların, mövcud qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydaların pozulması hallarının aşkar edilməsidir.

Maliyyə nəzarətinin səmərəliliyindən son nəticədə ölkənin həm sosial, həm də iqtisadi sahələrdə uğurunun təminatı birbaşa asılıdır və dövlətin funksiyalarının reallaşdırılması üzrə onun sahib olduğu pul vəsaitlərinin və əmlakın qorunub saxlanılmasını və onların artımının təmin edilməsini, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi və icrasının qanunvericiliyə uyğun yerinə yetirilməsini, dövlət vəsaitlərinin təyinatından kənar məqsədlərə xərclənməsinin və israf edilməsinin qarşısının alınmasını, büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin edir.

Respublikamızda maliyyə nəzarəti, fəaliyyətləri qanunvericiliklə tənzimlənən xüsusi dövlət orqanları olan Hesablama Palatası, Vergilər və Maliyyə Nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi və başqa təşkilatlar tərəfindən təmin edilir. Hal-hazırda Respublikada dövlət maliyyə vəsaitlərindən düzgün istifadə olunmasının mexanizmi dəqiq müəyyən olunmuş, dövlət vəsaitlərinin xərclənməsi üzərində cari nəzarətin yerinə yetirilməsi üçün mühüm addımlar atılmış, iqtisadi münasibətlərə uyğun dövlət nəzarəti mexanizminin tətbiq olunması təmin edilmiş, bazar münasibətlərinə mənfi təsir göstərə bilən halların qarşısının alınmasına, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları və mənafelərinin qorunmasına, habelə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən dövlət orqanlarının əməkdaşları tərəfindən istehsal, maliyyə- kredit, xidmət sahələrinə əsassız müdaxilələrin, yol verilən sui-istifadə halları və digər neqativ halların aradan götürülməsi üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür.

Ölkəmizdə maliyyə nəzarətinin günün tələbləri səviyyəsində qurulması, aparılacaq olan təftiş və yoxlamaların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, büdcə vəsaitləri

hesabına maliyyələşən idarə və təşkilatlarda büdcə vəsaitlərindən təyinat üzrə səmərəli xərclənməsi işlərinin gücləndirilməsi və yaranmış maliyyə pozuntularına yol verilməsinin qarşısının alınması sahəsində mühüm tədbirlər baş tutmuşdur. Ötən zaman ərzində bu sahədə yerinə yetirilmiş işlərin nəticəsi olaraq büdcədən maliyyə vəsaitlərinin təyinatından kənar məqsədlərə xərclənməsinin qarşısının alınması, dövlət gəlirlərinin çoxalması və xərclərə qənaət olunması, həmçinin dövlətin sərəncamında olan əmlakın qorunub saxlanması istiqamətində qarşıya qoyulmuş funksiyaların yerinə yetirilməsində xeyli müsbət irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Maliyyə nəzarəti idarə və təşkilatların mədaxil və məxaric hesabatlarının, büdcə layihələrinin, müqavilə sənədlərinin tərtib olunması və təsdiq edilməsi zamanı həyata keçirilməklə, onların maliyyə fəaliyyətlərində maliyyə ehtiyatlarının təyinatından kənar məqsədlər üçün istifadə edilməsinin qarşısını alır, həmçinin əlavə maliyyə ehtiyatlarını aşkara çıxarır.

Respublikamızda dövlət xəzinədarlığı orqanının yaradılması və dövlət xəzinədarlığının tənzimlənməsi barədə qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq dövlət maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsinin mexanizmi müəyyən olunmuş, bununla da nəzarəti yerinə yetirən dövlət xəzinədarlıq sistemi formalaşdırılmışdır, dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə olunması təmin edilmiş, bu vəsaitlərin mədaxil olunması və məxarici üzərində dövlət nəzarəti yaradılmışdır.

Müxtəlif maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin yoxlanılmasını nəzərdə tutan sonda aparılan maliyyə nəzarətinin ən əsas məqsədi maddi və qeyri-maddi istehsal sferasının fəaliyyətini iqtisadiyyat nöqtəyi nəzərindən faydalılıq vəziyyətini obyektiv qiymətləndirməkdən, müəssisə və təşkilatların sərəncamında olan maddi qiymətlilərin qorunub mühafizə olunması vəziyyətinə dəqiq qiymət verməkdən, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək və dövlət büdcəsinə çatması gəlirlərin artırılması sahəsində təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkar etməkdən, büdcəyə gələn gəlir və istifadə edilən xərcləri üzrə proqnozların tərtib edilməsi, təsdiqi və icrasını, büdcə vəsaitindən məqsədə müvafiq və səmərəli istifadə vəziyyətini, habelə maliyyələşmənin aparılmasının məqsədəuyğunluğunu müəyyən edir. Maliyyə nəzarəti maliyyə

çərçivəsində büdcə prosesinin hər mərhələsində dövlət maliyyəsinin gəlir və xərc hissəsinə hərtərəfli nəzarət olunmasını, büdcə gəlirlərinin artırılması istiqamətində əlavə gəlir mənbələrinin aşkara çıxarılmasını və vəsaitlərin öz təyinatına uyğun olaraq xərclənməsini təmin etməkdən ibarət olmalıdır.

Son zamanlar həyata keçirilən maliyyə nəzarətinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda büdcə vəsaitlərinin öz təyinatına uyğu olaraq xərclənməsi üzərində nəzarətin çoxaldılması, maliyyə pozuntularına yol verilməsinin qarşısının alınması istiqamətində müvafiq orqanların fəaliyyəti daha da gücləndirilmişdir. Ayrı-ayrı büdcə təşkilatlarında, həmçinin, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında və onların təbəçiliyində olan idarə və təşkilatlarda, respublikamızı xarici dövlətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil edən diplomatik xidmət orqanlarında büdcədən ayrılan vəsaitin təyinatı üzrə səmərəli istifadəsi üzərində nəzarətin təmin olunması məqsədi ilə mütəmadi olaraq təftiş və yoxlamalar aparılır. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşən idarə və təşkilatlarla bərabər, hal-hazırda olan qanunvericiliyə uyğun olmaqla hüquqmühafizə və məhkəmə orqanlarının verdiyi qərarlara əsasən qeyri-büdcə təşkilatlarında da təftişlər aparılır. Azərbaycanın maliyyə təsisatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına marağının artırılması, respublikada mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara adaptasiya olunması məqsədi ilə maliyyə nəzarətinin mütərəqqi tələblər səviyyəsində yenidən qurulması ən aktual məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Yaranmış dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının aradan qaldırılmasında dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının qarşısına qoyduğu daha da gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət malik məsələlərdən biridir.

Maliyyə-büdcə münasibətləri ilə bağlı əməliyyatların yaramış qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu, onların şəffaflığını və məqsədmüvafiqliyini təmin edən maliyyə mexanizmi kimi, dövlət maliyyə nəzarəti fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi aktual olan məsələlərdən biridir. Buna görə də səmərəli fəaliyyət göstərə bilən maliyyə nəzarəti

sisteminin qurulmasında daha mühüm rola malik amillərdən biri sosial-iqtisadi baxımından maliyyə-təsərrüfat nəticələrinin şəffaflığını təmin edən mühasibat uçotu, maliyyə hesabatının hazırlanması da mühüm əhəmiyyətə malik olur.

Yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunması mərkəzləşdirilmiş formada Baş Dövlət Xəzinədarlığı vasitəsilə reallaşdırılır və ayrı-ayrı büdcə təşkilatlarını vəsaitlə müntəzəm olaraq təmin etməyə və məcburi dövlət ödənişlərini vaxtı-vaxtında həyata keçirməyə, bu vəsaitlərinin səmərəli istifadəsi üzərində cari nəzarəti təmin etməyə imkan yaradır.

Büdcə xərclərinin icrası prosesində öhdəliklərin qəbul edilməsi mühüm mərhələ hesab olunur və bu mərhələdə hökumət artıq, gələcəkdə ödənişlərin icrası öhdəliyini üzərinə götürür. Bu öhdəliklər malların faktiki alınmasına qədər qəbul olunmalıdır ki, bu mərhələ həqiqi xərclər üzərində nəzarətin reallaşdırılması üçün mühüm bir mərhələ olsun. Maliyyə vəsaitləri üzrə mədaxil və məxariclərin planlaşdırılması hökumətin maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsinə ən vacib vasitələrdən biridir. Burada əsas məqsəd xərclərin fasiləsiz maliyyələşdirilməsi, dövlət borc-larının azaldılması, təsdiq edilmiş büdcə siyasətinin dəqiq reallaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılması nəticəsində hökumət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqqında məlumata əsaslanaraq xərclərə nəzarət üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin sürətləndirilməsinə nail olur. Büdcəyə gözlənilən daxilolmaların gecikmə olmadan və tam mədaxil olunmasının, banklararası hesablaşmaların təyin olunmuş müddət ərzində yerinə yetirilməsini, pul vəsaitinin minimum qalığının təmin edilməsinin əhəmiyyəti də çox böyükdür.

Maliyyə nəzarəti sisteminin müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təşkili, dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlama və nəzarət funksiyaları mexanizminin yeni tələblərə uyğun olaraq təşkil edilməsi prosesi bitmədiyinə görə bu sahədə nəzarət funksiyasını reallaşdıran orqanların öz fəaliyyətlərində bir çox problemlər hələ də var olmaqdadır.

İqtisadiyyatımızın dünya iqtisadi sisteminə məqsədyönlü inteqrasiyasının sürətləndirilməsi, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması və bütövlükdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi beynəlxalq standartların göstəricilərinə cavab verən dövlət maliyyə nəzarətinin yenidən qurulmasını zəruri edir. Dövlətin büdcə vəsaitlərindən istifadənin idarə olunmasında səmərəliliyin yüksəldilməsinin ən önəmli elementlərindən biri bu xərclərin proqnozlaşdırılması və icrası sahəsində düzgünlüyün təmin edilməsidir.

Respublikamızın iqtisadiyyatında aparılan struktur islahatların ən əsas istiqamətlərindən biri də büdcə gəlirlərinin artırılması, sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin olunması məqsədi ilə vergi xidmətinin nəzarət işinin təkmilləş-dirilməsidir. Bu da öz növbəsində vergi orqanları tərəfindən yerinə yetirilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə düzgün icra olunmasından birbaşa asılıdır. Vergi orqanları tərəfindən vergilərin yığılması üzərində nəzarətin prosesiin həyata keçirilməsi üçün vergi sistemi əsas fəaliyyət prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalı və daim təkmilləşdirilməsi məqsədmüvafiqdir. Bu məqsədlə vergilərin sayı və dərəcəsi elə olmalıdır ki, könüllü vergi ödəyicilərinin sayı artmış olsun, vergi qanunlarında olan bəzi boşluqlar aradan qaldırılsın və gələcəkdə vergi ödəyicilərinin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınaraq vergi dərəcələri üçün elə hədd müəyyən olunmalıdır ki, ödəyicilər onu könüllü ödəyə bilsin və düzgün uçot sistemi qurmağa imkan yaransın. Düzgün uçotu olmayan ölkənin iqtisadi, maliyyə-kredit, vergi və qiymət siyasəti başqa iqtisadi siyasətlərlə uzlaşa bilməz. Uçotsuz ümumi daxili məhsulun həcmi, vergi mənbələrini, pul-kredit dövriyyəsinə, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətini dəyər və qiymət məfhumlarını və iqtisadiyyatın hansısa bir atributunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bütün quruluşlarda dövlətin uçot siyasəti onun iqtisadi siyasətinin başlıca olaraq əsasını təşkil etməklə özünəməxsus aktivliyini göstərmişdir. Uçotun son nəticəsi olan düzgün qurulmuş hesabatlar istifadəçilər üçün ən yaxşı nəzarət sistemidir. Hesabatlar daimi dövlət nəzarətində olmalı, müvafiq icraedici dövlət orqanları tərəfindən toplanıb araşdırılmalı, təhlil olunmalı və müvafiq təkliflərlə nəticələnməlidir. Yeni uçot sistemini qurmaq, uçot siyasətini dövlət büdcəsinin lazımı

səviyyədə formalaşmasına yönəltmək, onu daima inkişaf etdirmək, mühasibat uçotunun və eyni zamanda mühasibat xidmətinin dövlət tənzimlənməsi yollarını, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək, bu sahədə beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun olaraq müvafiq normativ-hüquqi bazanı milli mühasibat uçotu standartını hazırlamaq lazımdır. İqtisadi islahatların yeni mərhələsində maliyyə nəzarətinin beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkil olunması nəticə olaraq maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Maliyyə nəzarəti sisteminin inkişaf edən yeni tələblər səviyyəsində təşkili və bu sahədə dəqiq olan məlumat şəbəkəsinin qurulması və onun dünyaya inteqrasiyası məqsədlə beynəlxalq kompüter şəbəkəsi sisteminə bağlanması da vacibdir.

Fikrimizcə, dövlətin maliyyə sisteminin idarə olunmasının əsas aləti olan büdcə-vergi intizamının daha da gücləndirilməsi dövlətin yürütdüyü siyasətin ən vacib istiqamətlərindən biri kimi qəbul edildiyi bir vaxtda iqtisadiyyatın inkişafının və dövlət vəsaitinin səmərəli xərclənməsinin təmin edilməsinə xidmət göstərən dövlət nəzarəti sisteminin daim yeniləşdirilməsi daha vacib bir problem kimi qarşıya çıxır. İqtisadiyyatı əhatə edən bütün sahələrin dövlətin nəzarətində olmasının zəruriliyini qeyd edərək, dövlət maliyyə sisteminin həmişə olduğundan daha da möhkəmləndirilməsinə və onun səmərəli olaraq idarə edilməsinə maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsindən başlanılması məqsədə müvafiqdir.

3.3. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda rolunun artırılması istiqamətləri

Bildiyimiz kimi iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin yekun nəticəsi kimi dövlət büdcəsi və onun xərcləri hər zaman sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı göstərir. Büdcə vəsaitlərin səmərəli idarə olunması ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud olan imkanlarından asılı

olmayaraq bütün dövrlərdə vacib bir problem kimi ön planda olmuşdur. Bu ilk öncə ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbata uyğun olmaması ilə bağlıdır. Buna görə də, büdcə vəsaitlərinin idarə edilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Müasir şəraitdə ümumi xərc həcmının təyin olunmasından onların bölüşdürülməsi və maliyyələşdirilməsinədək bütün mərhələlərdə idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün lazım olacaq vəsaitlərin məhdudluğu üzündən xərclərin idarəedilməsi prosesi daha da çətinləşir.

Xərclərin idarəedilməsi prosesləri aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- əsaslandırılmış büdcə siyasətinin və onun ali məqsədinin, habelə onların reallaşdırılması üçün lazım olan mənbələrin müəyyən edilməsi;
- mövcud olan resursların optimal bölgüsü;
- konkret məsələlərin daha qısa zaman çərçivəsində effektiv üsullarla həlli.

Praktiki olaraq yanaşdıqda bu məsələlər büdcənin tərtib olunması və icrası prosesində və başqa səviyyədə nəzərə alınır. Bununla bərabər xərclərin idarəedilməsi büdcə daxilolmaları və xaricolmaları üzrə mövcud imkanların nəzərə alınması, dövlətin malik olduğu imkanların bölüşdürülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, vacib idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsini təmin edəcək informasiya sisteminin yaradılması kimi məsələlərin həll olunduğu proses kimi də baxmaq olar.

Bütövlükdə büdcə xərcləri 4 qrup üzrə təsnifatlaşdırılır: idarəetməyə ayrılan xərclər, hüquq-mühafizə orqanlarının saxlanması üçün yaradılan xərclər, sosial yönümlü xərclər, dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılması üçün ayrılan xərclər. Büdcə formalaşdırılarkən xərclərin təsnifatlaşdırılması zamanı yalnız xərclərin ümumi həcmi yox, həmçinin onların tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Büdcə vəsaitlərdən ayırmalar tarixən mövcud şəraitə uyğun olaraq formalaşdırılmışdır. Məsələn, I və II dünya müharibələri zamanı hərbi yönümlü xərclər kəskin olaraq artmışdır. Zamanla büdcə xərclərinin formalaşmasına sosial və iqtisadi amillər ciddi təsir göstərməyə başlamışdır. Sonralar isə inkişaf etmiş ölkələrdə bu amillər dövlət büdcəsindən xərclərin artırılmasında mühüm amillər kimi iştirak etmişdir. Hal-hazırda dövlət büdcəsinin xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ABŞ-da 31%, Yaponiyada 34%, Almaniyada 47%, Böyük Britaniyada 44%, Fransa və İtaliyada 51%, Kanadada 45%, İsveçdə 61% təşkil etməkdədir.

İndiki dövrdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin strukturuna nəzər yetirsək onların sosial proqramların xeyrinə dəyişdiyini görürük. Demək olar ki, əksər ölkələrdə büdcə xərclərinin strukturunda ilk pillələrdə sosialyönümlü: pensiya və təqaüd, elm,təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial xidmətlər və s. kimi xərclər tutur. Dövlətin yerinə yetirdiyi iqtisadi və ya büdcə siyasətinin əsas məqsədləri – yaranmış sosial-iqtisadi vəziyyətin stabilləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və dəyişən şəraitə adaptasiya olunması məhz bunlarda özünü büruzə verir. Bu cür xərclər bazar iqtisadiyyatına xas olan ayrı-ayrı sosial qruplar arasındakı kəskin fərqləri ciddi surətdə yumşaltmaq üçün şərait yaratmışdır. Məsələn ABŞ-da hərbi xərclər 28.5%, təsərrüfat xərcləri 6.8%, dövlət borcu üzrə xərclər 12.8% təşkil edirsə, sosial sahəyə yönələn xərclər ümumi xərclərin 46.9%-ni təşkil edir. Başqa ölkələrdə isə sosial sahələrə istiqamətlənən vəsaitlər ümumi dövlət xərclərinin təqribən 50%-ni təşkil edir.

Büdcə tərtib və təsdiq edilərkən büdcə xərcləri ümumi həcmi müəyyən edilməklə planlaşdırılan və əvvəlcədən müəyyən olunmamış xərclər olmaqla iki yerə bölünür. Əvvəlcədən müəyyən olunmamış xərclərə vəsait ayrılmasını təmin etmək məqsədilə adətən dövlət büdcəsindən ümumi xərclərin 4-6% həcmi ayrılmaqla dövlətin xüsusi ehtiyat fondu yaradılır.

Büdcə xərclərinin həcm və strukturunun səmərəli tənzimlənməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyin tənzimlənməsinə çox ciddi təsir edir. Buna görə də sabitliyin

qorunması üçün xərclərin tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri düzgün müəyyən edilməli və xərclərin idarəedilməsində əsas diqqət onların müəyyən edilməsinə yönləndirilməlidir. Reallaşdırılması vacib olan belə prioritet məsələlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- İcmal dövlət büdcəsində xərclərin mərkəzləşdirmə səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitlərinin yalnız qanunvericilikdə göstərilmiş və onlara verilmiş səlahiyyətlər çərçivəsində bölüşdürülməsi;
- Cari xərclərin məsrəf elementləri və digər istiqamətlər üzrə qruplaşdırılması.

Bu məsələrin həll edilməsi zamanı dövlətin büdcə siyasətinin uzun və ortamüddətli prioritetləri də nəzər yetirilməlidir. Beləliklə, bütün bunlar onu deməyə şərait yaradır ki, konkret dövrün tələbinə uyğun olaraq dövlət büdcəsi xərcləri sahəsində siyasətin hazırlanması daha çox büdcə xərclərinin təsnifləşdirmə dərəcəsindən asılıdır. Xərc təsnifatının elmi dərəcədə əsaslandırılması onların düzgün planlaşdırılması üçün lazımı şərait yaradır. Eləcə də büdcə xərclərinin iqtisadi səmərəsi daha çox onların planlaşdırılması yöntəmlərinin keyfiyyətindən asılıdır. Dövlət büdcə vəsaitlərinin həcm və strukturunu tənzimləməklə iqtisadiyyatın inkişafına və ölkənin makroiqtisadi sabitliyinə təsir göstərmək imkanına yiyələnir. Bu zaman təbii ki, prioritet istiqamət kimi investisiyaya ayrılan vəsaitlər və mütərəqqi texnologiyaların inkişafı ilə bağlı xərclər əsas götürülür.

Büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi sahəsində tarazlaşdırılmamış siyasətin reallaşdırılması büdcə kəsrinin əsassız olaraq artmasına və bu zaman dövriyyədəki pul vəsaitlərinin çoxalmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatını arzuolunmaz nəticələrlə üzləşdirir. Xüsusilə iqtisadiyyatda böhranların baş verdiyi və büdcənin gəlir hissəsinə əlavə vəsaitlərin cəlb olunması imkanlarının azaldığı hallarda dövlət büdcəsinin xərclərinə münasibətdə tarazlaşdırılmamış siyasətin

reallaşdırılması ölkədə ümumi makroiqtisadi vəziyyəti son dərəcə pisləşdirir. Keçmiş SSRİ və Avropa ölkələrinin təcrübələrini buna əyani sübut kimi misal göstərmək olar.

Müasir dövrdə dövlət büdcəsi xərclərinin optimallaşdırılması sahəsində ortamüddətli və uzunmüddətli xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi öndə gələn məsələlərdən ən vacibidir desək yanlışdır. Bir neçə ölkədə son zamanlar bu istiqamətdə özünəməxsus proseslər baş verir. Xərclərin kəskin səviyyədə dövlətin əlində cəmləşdirilməsinin iqtisadiyyatın inkişafı üçün ciddi maneəyə çevrilməsini nəzərə alaraq inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə vəsaitindən ayırmalar hesabına saxlanılan çoxlu sayda sosial sahə üzrə müəssisə və təşkilatların dövlətsizləşdirilməsi və ya özəlləşdirilməsi yolu ilə büdcə xərclərinin ümumi həcmnin azaldılması üçün ciddi tədbirlər görülür. Buna görə də son zamanlar demək olar ki, faktiki olaraq bütün ölkələrdə dövlət xərclərinin payının azalması prosesi baş verir. Bu ilk öncə inkişaf etmiş ölkələrdə reallaşdırılan sosial-iqtisadi siyasətlə bağlıdır. Onun da əsasında iqtisadiyyatın demək olar ki, bütün sahələrində üstünlüyün özəl sektorlara verilməsi və bununla da ölkə iqtisadiyyatının bütövlükdə normal inkişafı üçün münbit şəraitin yaradılması təşkil edir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin idarə edilməsinin ən vacib və makroiqtisadi sabitliyə bilavasitə təsir göstərən istiqamətlərdən biri də xərclərin hakimiyyət səviyyələrinə uyğun bölüşdürülməsidir. Müxtəlif dövlətlərdə xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə düzgün bölüşdürülməsi prosesi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Amma buna baxmayaraq büdcə islahatlarının reallaşdırılması və xərclərin hakimiyyət səviyyələri üzrə bölüşdürülməsi zamanı ümumi olaraq bir qanunauyğunluq meyli müşahidə olunur ki, onun tələbləri dövlət büdcəsi xərclərinin idarəedilməsində mütləq nəzərə alınmalıdır: büdcə vəsaitlərin istifadə olunarkən mövcud qanunvericiliklə müvafiq hakimiyyət səviyyəsinə verilmiş səlahiyyətlərə qeyd-şərtsiz uyğun olmalıdır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin tənzimləməsinin ən əsas istiqamətlərindən biri də onun ayrı-ayrı sahələr üzrə, eləcə də cari və əsaslı xərclər üzrə bölüşdürülməsidir ki, ölkədə mövcud olan makroiqtisadi sabitlik çox zaman bu xərclərin nisbətindən asılı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər ölkələrdə büdcə xərcləri siyasəti öz mühafizəkarlığı ilə nəzər cəlb edir. Bir qayda olaraq cəmiyyətin sosial inkişafı büdcəyə gələn gəlirlə müqayisədə xərclərin daha sürətli artmasını tələb edir ki, bu da gəlir, xərc və büdcə kəsinin daha uzun müddətə planlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Xərc siyasətinin həyata keçirilməsi elementlərindən biri də institusional büdcə maliyyələşdirilməsinin məqsədyönlülüüyü, həmçinin onun strukturunun qiymətləndirilməsidir. Keçid dövrünü yaşayan MDB ölkələrinin hamısında tam olaraq büdcə vəsaiti hesabına mövcud olan çoxsaylı büdcə təşkilatları şəbəkəsi vardır ki, onların bir çoxunun fəaliyyətində əsas məqsəd heç də ictimai məhsul və yeni xidmətlərin yaradılmasına yönəldilməmişdir, başqa sözlə desək bu qurumların sayı əsassız olaraq artırılmışdır. Buna görə də maliyyələşmələrin və dövlət vəsaitlərindən istifadə zamanı səmərəliliyinin çoxaldılması və xərclərin optimallaşdırılması üçün bu qurumların inventarizasiyası aparılmalı, dövlət funksiyalarının düzgün icrasını təmin edəcək sistemə nail olmaq məqsədilə büdcə təşkilatlarının sayı optimal səviyyəyə gətirilməlidir.

Dövlətin daxili borcuna xidmət xərcləri, kəndə təsərrüfatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə ayrılan xərclər, dövlət və özəl müəssisələrə ayrılan kredit və subsidiyalar, yeni infrastruktura obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi üçün çəkilən xərclər büdcə tənzimlənməsinin qeyri-sabit məqsədlərinə xidmət edir. Bu xərclərin həcmi investisiya qoyuluşunun səviyyəsinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. Adətən böhran zamanı təsərrüfat məqsədinə dövlət xərclərinin həcmi bir qayda olaraq artır, iqtisadiyyatda dirçəliş meylləri gücləndikcə isə əksinə olaraq azalır.

İxracın kreditləşməsinə, onların sığortalanmasına ayrılan büdcə vəsaitləri ixracı stimullaşdırır və uzunmüddətli dövrdə tədiyyə balansını normalaşdırır,

iqtisadiyyat üçün yeni xarici bazarların əldə olunmasına imkan verir, milli valyutanın möhkəmlənməsinə kömək edir, xaricdən daxili bazara tələbata uyğun olaraq yalnız zəruri malların gətirilməsini təmin edir. Bütün bunlar dövlət büdcəsi xərclərinin xarici iqtisadi yönümünü müəyyən edir.

Dövlət büdcəsindən istifadə edilən vəsaitlərin səmərəli idarəedilməsi və onun keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi büdcə vəsaitlərindən istifadənin effektivliyinin artırılmasını, sosial istiqamətlərdə olan xərclərin keyfiyyətinin yüksəldilməsini büdcə subsidiyaları dotasiyalarının optimallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Əsas məsələ dövlətin büdcə siyasətinin həyata keçirilməsində imkan verən dövlət borcu və faiz ödənişlərindən başqa digər büdcə xərclərinin xüsusi çəkisinin artırılmasıdır.

Perspektivdə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmının artırılması imkanı əsasən 3 amillə müəyyən ediləcəkdir: konsolidə edilmiş büdcədə vergilərin yığıcı səviyyəsinin artırılması, dövlət borcuna xidmətin həcmi kiçildilməsi, daxili və xarici xalis borclanmasının minimuma salınması. Bütün bu parametrlərin hamısının nəzərə alınması zəruriliyi dövlət xərclərinin sürətlə çoxalması imkanını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır. Buna görə də xərclər sahəsində dövlət siyasəti büdcə təxsisatlarının optimal həcmi və strukturu nəzərdə tutulmaqla yerinə yetirilməli, sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinin həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır. Dövlət resursları hər şeydən əvvəl ölkənin milli təhlükəsizliyi, əhəlinin sosial müdafiəsi struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılmasının asılı olduğu əsas sahələrdə cəmləşməlidir. Dövlət investisiyaları xərcləri sənayenin xammal bazasında yüksək texnologiyaya yiyələnmiş sahəyə çevrilməsinə imkan verən perspektiv sahələrin dəstəklənməsinə istiqamətləndirilməlidir.

Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin optimallaşdırılması üçün bütün xərclər daha çox aşağıdakı struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir.

- pensiya islahatını, təhsilin modernləşdirilməsini, həmçinin səhiyyə və mədəniyyət sahəsində müsbət dəyişiklikləri nəzərdə tutan sosial sahədə vacib islahatların həyata keçirilməsi;
- ordunun və hüquq-mühafizə orqanlarının inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq yenidən qurulması;
- əlverişli investisiya və sahibkarlıq mühitinin yaradılması, iqtisadi artımı stimullaşdıran makroiqtisadi siyasətin və struktur dəyişikliklərin yerinə yetirilməsi yolu ilə iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi;
- bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak bazarının yenidən qurulması;
- təbii inhisar sahəsində ehtiyac duyulan tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Büdcələrarası münasibətlərin yaradılması və dövlət maliyyəsi sahəsində qərarların qəbul edilməsi zamanı mərkəzləşdirilmənin gücləndirilməsi və ümumdövlət mənafehinin ön plana çəkilməsi dövlət xərclərinin keyfiyyətini və büdcə vasitəsilə təkrar bölüşdürülən maliyyə axınlarının səmərəliliyini ciddi surətdə yüksəltməyə imkan verir. Bütün ölkə ərazisində vahid büdcə siyasətinin yeridilməsi büdcənin tarazlaşdırılma səviyyəsini qaldırmağa, büdcə kəsrini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və müfəviq məqsədlərə uyğun idarəetməyə, büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan kreditör borclarını kəskin surətdə azaltmağa, əvəzləşdirmə və qeyri pul formalarında icmal büdcəyə bütün növ mənbələrdən mədaxil və məxariclərin nəzərə alınması hesabına büdcə inzibatçılığını gücləndirməyə əlverişli şərait yaradır.

Büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin və məqsədyönlülüyünün təmin olunması üçün qanunvericiliyə əsasən büdcə-vergi intizamına əməl olunması, vəsaitlərdən qoyulmuş tələblər gözlənilməklə istifadə olunması üzərində nəzarətin çoxaldılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, büdcə gəlirləri və dövlətin borclanma imkanları məhduddur, bu zaman dövlət vəsaitlərinin büdcədən kənar aralıq və ya müvəqqəti bank hesablarında saxlanılmasının qarşısı birmənalı olaraq qətiyyətlə alınmalı, büdcənin kompleksliyi təmin edilməlidir.

Məhdud olan dövlət vəsaitlərinin dövlət büdcəsindən başqa xüsusi təyinatlı digər büdcələrdə nəzərə alınmasının, bununla da vəsaitlərin ayrı-ayrı proqramlar səviyyəsində xərclənməsinin qarşısı alınmalıdır ki, bu da müvafiq institusional dəyişikliklərin və ciddi təşkilatı tədbirlərin reallaşdırılmasını, habelə müvafiq hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir. Dövlət büdcəsinin kassa icrası funksiyasını həyata keçirən orqanlar tərəfindən normativ hüquqi aktlarda, sənəd və materiallarda təsdiq edilmiş tələblər və qaydaların yerinə yetirməsini, sahə nazirlikləri tərəfindən maliyyələşmə və xərc tələblərinin ilkin maliyyə sənədlərilə əsaslandırılmasına nəzarət edilməsi təmin olunmalıdır. Xərclərin yaranmış real borca uyğun istifadəsi, dövlət vəsaiti hesabına aparılan alış əməliyyatlarının mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun aparılması və bu zaman maliyyə intizamına ciddi əməl olunması müvafiq dövlət orqanının fəaliyyətinin ali məqsədi olmalıdır.

Büdcə xərclərinin optimallaşdırılması üzrə aparılan tədbirlərin səmərəliliyi yekun nəticə kimi vəsaitlərdən məqsədəuyğun istifadənin səviyyəsi ilə, başqa sözlə desək xərc edilən dövlət vəsaitinin hər bir vahidinin istifadə effektivliyi ilə müəyyən edilir ki, bu da dövlətin sahib olduğu məhdud resursların birinci növbədə strateji məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Vəsaitlərin strateji bölüşdürülməsi üçün aşağıda qeyd edilən bir sıra prinsiplərin tələblərinə əməl olunmalıdır:

- dövlət büdcəsinin kompleks xarakter daşması;
- resursların bölüşdürülməsində daha çox obyektiv meyarlara önəm verilməsi;
- bölüşdürülmə zamanı prioritetliyin gözlənilməsi üçün məlumat bazasının yaradılması;
- sahə nazirliklərinin həqiqi ehtiyacları haqqında məlumatlara sahib olması;
- qabaqcadan müəyyən edilmiş strategiyanın dövrü olaraq təhlil olunması.

Dövlət büdcəsi yalnız o zaman kompleks və əsaslandırılmış hesab olunur ki, onun tərtib olunması və təsdiq edilməsi zamanı bütün resurslara və xərclərə prioritetlik prinsipi əsasında baxılsın. Belə yanaşma büdcə xərclərinin idarə olunmasında gözlənilməz problemlərin və subyektiv çətinliklərin yaranması hallarını önləməyə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş koordinatlar üzrə büdcənin icrasını təşkil etməyə, ikili büdcələrdən istifadənin aradan götürülməsinə real zəmin yaradır.

Strategiyanın dövrü olaraq təhlili zamanı maddi rifah və ictimai məhsul olan tələbin ödənilməsi üzrə dövlət təkliflərinin təşkili səviyyəsini artırmağa, son nəticədə büdcə xərclərinin strukturunun optimallaşdırılmasına və büdcənin lazımsız xərclərdən tamamilə təmizlənməsinə şərait yaradır. Bu cür təhlillər zamanı daha çox aşağıdakı məsələlərin həllinə diqqət olunur: nə qədər vəsait bölüşdürülmüşdür, hara və necə istifadə edilmişdir, nə əldə edilmişdir, alternativ tədbirlər mövcud idimi, onların tətbiqi nə ilə nəticələnərdi, hansı problemlər meydana çıxdı və necə həll olundu və s.?

Göründüyü kimi büdcə vəsaitlərinin idarə olunması müəyyən xərclərin əldə olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir ki, bu da büdcənin tərtibi, təsdiqi və icrası prosesində müvafiq olaraq standart prosedurların və konkret işlərin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi müvafiq icra hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının reallaşdırılmasında əsas maliyyə təminatı olaraq maliyyə sisteminin mühim tərkib hissəsi sayılır. Büdcə sisteminə aid olan istənilən büdcə səviyyələri qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində fəaliyyət göstərir və hər hansı büdcələrin cəmi ölkənin vahid büdcə sistemini yaradır.

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri hər zaman sosial-iqtisadi maraqların subyektləri olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı özündə göstərir. İqtisadiyyatın mövcud inkişaf səviyyəsindən və onun malik olduğu imkanlarından asılı olmayaraq bütün ölkələrdə büdcə vəsaitlərinin düzgün, qüsursuz idarə olunması müxtəlif dövrlərdə başlıca problemlərdən biri hesab olunur. Məlumdur ki dövlət iqtisadiyyatı büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə birbaşa tənzimləyir. Bu ilk öncə ölkənin sosial-iqtisadi həyatının və müxtəlif sahələrin fəaliyyətinin dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə vəsaitlərinin real tələbatla əlaqəli olmaması ilə bağlıdır.

Dövlət büdcəsinə mədaxil və məxaric olan vəsaitlər arasında tarazlığın balanslaşdırılması istiqamətində görülən işlər hal-hazırda ən mühim problemlərdəndir. Son zamanlar büdcə vəsaitlərində müşahidə olunan mənfi saldonun azaldılması üçün müəyyən iqtisadi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Buna görə də vəsaitlərdən istifadənin idarə edilməsi ilk növbə də dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin öhdəçiliyi olduğu vəzifələrə uyğun reallaşdırılmalıdır.

Düşünürəm ki, son 3 ildə büdcə kəsirinin çox olmasına daxili amillərlə bərabər xarici amillər, eləcə də bütün dünyada hökm sürmüş maliyyə böhranı səbəb olmuşdur. Belə xoşagəlməz halları aradan qaldırmaq və yaxud onların reallaşmasına ümumiyyətlə yol verməmək, ölkədəki iqtisadi sabitliyi qorumaq, iqtisadiyyatın ləngimiş sahələrini dirçəltmək, bütünlükdə dövlətin qarşısında duran öhdəliklərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək və bunun kimi başqa mühim iqtisadi məsələlərin həllində nailiyyət əldə etmək üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasındakı balansı saxlamaq və onların idarə olunmasını təkmilləşdirmək zərurəti yaradır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasındakı mütənasibliyi hər zaman diqqət mərkəzində saxlamaq və eyni zamanda bu sahədə inkişaf etmiş xarici ölkələrin praktikasından geniş anlamda istifadə olunması məqsədəuyğun olardı.

Maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasını təmin etməklə dövlətin maliyyə resurslarının idarə olunmasının məqsədəuyğunluğundan uzaqlaşmaların vaxtında müəyyən edilməsi və qüsurların aradan götürülməsinə istiqamətlənir. Maliyyə nəzarəti hər hansı səviyyələrdə büdcələrin, həmçinin, büdcədənəknar inkişaf fondlarının tərtib edilməsi, bağlanması, icra olunması prosesinə, idarə, müəssisə və təşkilatların, bank və bank olmayan digər qurumların fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini aparır. Dövlət maliyyə nəzarətinin köməyi ilə planlaşdırılmış hansısa vəsaitlərin vaxtında fondlara daxil olunmasına və həmin vəsaitlərdən məqsədyönlü və səmərəli istifadəyə nəzarət həyata keçirilir. Maliyyə nəzarətini yerinə yetirən dövlət orqanları bunlardır:

Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası, Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Mərkəzi Bankı və s.

Maliyyə nəzarətinin aparılması sahəsində Maliyyə Nazirliyi mühim rol oynayır. Beləliklə, Maliyyə Nazirliyi tərəfindən maliyyə siyasəti işlənib hazırlanır, həmçinin onun reallaşdırılmasına nəzarət edilir. Maliyyə Nazirliyinin hər struktur bölməsi bu və ya digər formada maliyyə münasibətlərinə: dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi prosesinə, büdcə vəsaitinin mədaxili və məxaricinə, büdcədənəknar fondlarda yerləşdirilən vəsaitlərin hərəkətinə, dövlət investisiyalarına və valyuta əməliyyatlarından istifadəyə nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə Nazirliyi büdcə vəsaitinin illegal istifadəsini və ya vəsaitin təyinatı üzrə xərclənmədiyini aşkar etdikdə, dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmə məhdudiyət qoya bilər, cərimə tətbiq olunmaqla vəsaiti geri ala bilər.

Əminliklə deyə bilərik ki, respublikamızda “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbul olunması maliyyə nəzarətinin müəyyən nəticəliliyini, aşkarlığını və şəffaflığını, səriştəliliyini və obyektivliyini, təsirliliyini və müstəqilliyini, iqtisadi inkişaf və təhlükəsizliyə olan təminatının əsas prioritetlərini, maliyyə nəzarətinin sərhədlərini, metod və üsullarını, nəzarət orqanlarının hüquqi statusunu, maliyyə nəzarəti qurumları ilə digər dövlət icraedici orqanlarının bir-biri ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsini, maliyyə nəzarəti sahəsində ayrı-ayrı maraqların toqquşmasının qarşısı alınmasını, eyni zamanda nəzarət orqanlarının fəaliyyətlərinin yeni iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir. Mövcud maliyyə nəzarəti sisteminin qüsursuz fəaliyyətinin digər problemlərindən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmamasına görə adekvat tədbirlərin müəyyən qədər yumşaq olmasıdır. İndiki dövrdə maliyyə-nəzarət mexanizminin təşkil olunmasında ən vacib problemlərdən digəri sərbəst audit institutları ilə dövlət maliyyə nəzarəti arasında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqənin yaradılması və onun dünya təcrübəsinə əsasən təşkilinin təmin olunmasıdır.

Maliyyə nəzarəti sahəsində olan problemlərin və çatışmamazlıqların cərgəsinə həmçinin maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqanlar üçün qanunvericiliklə öz təsdiqini tapmış nəzarətin reallaşdırılmasının vahid standart, norma və qaydalarının işlənilib hazırlanmamasını, maliyyə nəzarəti orqanları üçün yeni kadr hazırlığının qənaətbəxş olmamasını və s. aid etmək olar.

Respublikamızda hal-hazırda maliyyə nəzarətinin tədqiqi bizə onu deməyə əsas verir ki, maliyyə nəzarəti sisteminin yeni dövrün tələblərinə uyğun təşkil olunması və təkmilləşdirilməsi çox vacibdir. Buna görə də birinci növbədə maliyyə nəzarətinin yeni formalarının təşkil olunması və fəaliyyətlərinin təmin edilməsi, yeni nəzarət sisteminin koordinasiyası, bunun təsirinin artırılması təmin olunmalıdır. Bundan savayı ölkədə maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırılması, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzinin dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, maliyyə nəzarətinin korrupsiya vasitələrinə çevirən əngəllərdən azad olunmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin

müasirləşməyə yönəldilməsinə də xüsusi önəm verilməlidir. Maliyyə nəzarəti normalarını tənzimləyən hüquqi baza onu müstəqil bir dövlətə xas olan keyfiyyətə sağlam, müasir səviyyəyə ötürməyi təmin etməlidir.

Onu da qeyd edək ki, respublikamızda maliyyə nəzarəti sahəsində qanunvericiliyə əməl olunması, onun təkmilləşdirilməsi yönündə aparılan işlər genişlənilir. Respublikada maliyyə nəzarəti orqanlarının vəzifə və hüquqlarını tənzimləyəcək qanunvericilik aktına ehtiyac duyulduğunu nəzərə alaraq Maliyyə Nazirliyi “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanun layihəsi hazırlamışdır ki, onun da yaxın zamanlarda Milli Məclisin müzakirəsinə verilmişdir. Qeyd etdiyimiz qanun layihəsi ölkədə maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi, dövlət vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarətin artırılması ilə bərabər maliyyə nəzarətinin tətbiq edilməsinin vahid metodoloji və hüquqi əsaslarını, həmçinin, maliyyə nəzarəti orqanlarının yeganə sistemini və onların bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
4. “Büdcə sistemi” haqqında AR Qanunu.
5. “2016-ci il dövlət büdcəsi haqqında” AR Qanunu
6. “Yerli vergilər və ödənişlər haqqında” AR Qanunu
7. Azərbaycan Respublikasının 2010-2016 -ci illər Dövlət Büdcəsinin icrası haqqında hesabatlar.
8. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2010-cu il
9. Ведута Е.Н.. Государственные экономические стратегии. - М.: 1998
10. Головин М. Финансовая глобализация и ограничения национальной денежно-кредитной политики. // Вопросы экономики, 2007, № 7.
11. Маевский В., Ахатова Э. Об инструментах экономической политики. // Вопросы экономики, 2007, № 10.
12. Моисеев С. Формализация макроэкономики и ее последствия для денежно-кредитной политики. // Вопросы экономики, 2007, № 2.
13. Büdcə sistemi - Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə.. Dərslik, Bakı 2003.
14. “Maliyyə” dərslik - Sadıqov M.M, Məmmədov S.M.. Gəncə 2010.
15. “Vergilər və vergitutma” - Məmmədov F.Ə, Kəlbəyev Y.A. dərslik. Bakı 2010.

16. “Maliyyə bazarları terminləri” izahlı lüğət. Bakı 2010.
17. “Maliyyə menecmenti: təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri” Abbasov S.A. monoqrafiya. Bakı 2009.
18. “Maliyyə nəzarətinin əsasları” dərslik tərcümə. Buravkina N.D. Bakı 2009.
19. “Azərbaycanda dövlət maliyyəsinin formalaşması və səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri” Həsənov B.N. dissertasiya işi. Bakı 2008.
20. “Azərbaycanda maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri aspektləri” Qurbanova T.T. tədqiqat işi. Bakı 2007.
21. Novruzov N, Hüseynov X. “Maliyyə” dərslik. Bakı 2007.
22. Vəliyev Z.T. “Dövlət büdcəsi” məlumat sorğu kitabı. Bakı 2006.
23. Zeynalov Z.Z, Hüseynov A.M. “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri” dərslik. Bakı 2006.
24. stat.gov.az
25. maliyye.gov.az
26. sai.gov.az
27. taxes.gov.az
28. economy.gov.az
29. vergijurnali.az
30. cbar.az

РЕЗЮМЕ

В число проблем и недостатков в области финансового контроля можно отнести – отсутствие разработки единых норм, стандартов и правил нашедшую подтверждение в законодательстве для реализации контроля, а также подготовка на неудовлетворительном уровне кадров для органов осуществляющих финансового контроля и т. д.

Исследование финансового контроля в республике показывает, что очень важно совершенствования системы финансового контроля и организация в соответствии с требованиями современного периода. С этой целью, в первую очередь должна быть обеспечена организация современных форм финансового контроля, обеспечении их деятельности, координация системы контроля и увеличения его влияния.

В республике с каждым годом расширяется работа, направленная на усовершенствование законодательства в области финансового контроля. Учитывая необходимость в законодательных актов, регулирующих деятельность органов финансового контроля в республике, Министерство Финансов подготовило проект закона "о Финансовом контроле" и в ближайшее время ожидается представление его на обсуждение Милли Меджлиса. Указанный закон наряду с обеспечением финансовой прозрачности в стране и расширение контроля над расходованием государственных средств, а также обеспечит применения единой правовой и методологической основы и единую систему государственных органов финансового контроля и их взаимодействие.

S U M M A R Y

The problems and deficiencies in the financial control having out of line for bodies of financial control as well as control over the implementation of the legislation of a single well-founded norms, standards and rules for the preparation of the development, regulatory authorities and others can be attributed to the lack of personnel training satisfactory.

Research shows that the country's financial control, financial control and improvement of the system to meet the requirements of modern times is quite important. For this purpose, first of all modern forms of financial control and activities to ensure the coordination of the control system and its impact must be raised.

The work carried out to improve the legislation in the area of financial control in the country is expanding. Legislative acts regulating the activity of financial control in the country, the Ministry of Finance, taking into account the need for "financial control" on the bill hazırlanılmışdır it is expected to be submitted to the National Assembly in the near future. The above-mentioned law, the provision of financial transparency, financial control, along with the expansion of state control over the expenditure of funds, legal and methodological basis for the application of the unit, as well as state financial control bodies and their interaction will provide a single system.